

**HÓDI SÁNDOR
AZ ÉN HATÁRAI**

Kiadó: Széchenyi István Stratégiakutató Társaság, Ada

A kiadásért felel: Dr. Hódi Sándor

Szerkesztő és lektor: Dr. Hódi Éva

A borító Tanító Vilmos Bence (9 éves) *A felfuvalkodott béka* című rajzának felhasználásával készült

Nyomás: Proleter Kft. Óbecse

HÓDI SÁNDOR

AZ ÉN HATÁRAI

Lányomnak,
Dr. Hódi Éva Tünde
pszichiáternek

Széchenyi István Stratégiakutató Társaság, 2015
© Dr. Hódi Sándor

BEVEZETÉS

Életünk jól látható fizikai határok köré szerveződik. Okiratok tömkelege rögzíti személyazonosító és lakcímadatainkat. Az ingatlanokat, telekhatárokat a földhivatal pontosan körülhatárolja. Ember legyen a talpán, aki nyomon tudja követni a tulajdonnal kapcsolatos paragrafusokat („jogalkalmazást”), amelyeket mind a hatóság, mind a magánszemélyek nap mint nap alkalmaznak. Féltve őrzött okiratokban rögzítik a tulajdon átruházását, a vagyonkezelői jogot, földhasználati jogot, haszonélvezeti jogot, jelzálogot stb. A kerítésektől az országhatárokig számtalan figyelmeztető jel mutatja, hol húzódik az a vonal, az a határ, amelyet illetéktelennek átlépni tilos.

A lelki határok kiépítése és nyilvánvalóvá tétele ugyanilyen fontos lenne (vagy még fontosabb) a sikeres személyes és közösségi élet kialakításához.¹ Ezeket a határokat azonban úgyszólván nem veszi figyelembe senki. Szemrebbenés nélkül belegázolunk egymás lelkébe. Fő is a fejünk tőle. Az Én határait ugyanis nem lehet telekkönyvezni. Nem lehet, mert nem olyan, mint egy földterület, amelyre illetéktelenül nem lehet rálépni. Nem olyan, mint egy fal, melyet nem lehet áttörni. Az Én határai ugyanis „légiesek”. De nemcsak légiesek, hanem voltaképpen nem

¹ Dr. Henry Cloud - Dr. John Townsend: Határaink. Mire mondjunk igent és mire nemet? Harmat Kiadói Alapítvány, 2012.

is léteznek: virtuálisak, képzeletbeliek. Maga az Én is eszmei konstrukció, amely folyamatosan változik. Ennek a változásnak megfelelően az Én határai is megváltoznak, és mindig helyzetünk és önmagunk pillanatnyi megélésében, létezésünk különböző értelmezésében, hiányérzetünkben, szükségleteinkben, viselkedésünkben „öltönek testet”. Az, amit Énnek nevezünk, nem dologi természetű, hanem ön-reflexió, amellyel tudatunk az önmagunkhoz és másokhoz (a világhoz) való viszonyulásunkat szervezi egységes értelmezési keretbe. És minthogy minden ember Énje a többi emberhez való viszonyulási mód különböző pszichés kombinációit jelenti, társadalmi és személyi viszonyaink változásának megfelelően az Én határai (virtuális értelemben is) folyamatosan változnak, állandó „alku” tárgyát képezik.

Az Én határainak „kijelölése, az egyén pszichológiai értelemben vett „kiterjedésének” képzeletbeli „telekkönyvezése”. Ez a mentális munka nemcsak azért állít áthidalhatatlan nehézségek elé bennünket, mert az Énünk sosem manifesztálódik bennünk a maga teljességében, befejezettségében, hanem aktuális élethelyzetünknek, pillanatnyi tudatállapotunknak megfelelően csupán egy-egy szegmента ragadható meg. Ráadásul nem csupán rajtunk múlik ezeknek a képzeletbeli határoknak a kijelölése, hanem azokon a különböző rendű és rangú társadalmi alakzatokon, személyes kapcsolatokon és kulturális kötelékeken is, amelyek közepette élünk. Az Én határainak kérdése voltaképpen annak az állandó mérlegelését jelenti, hogy az egyén életében miként alakulnak a másokkal való koope-

rációs viszonyok, az egyes emberek én-tudatában mit és hova helyeznek az emberi kapcsolatok, milyen külső serkentő vagy gátló erők keresztezik aktuálisan a személyes indítékainkat.

Amikor az Én hatáiról beszélünk, tulajdonképpen arra szeretnénk választ kapni, hogy a magánéletmód miként illeszthető össze azokkal a társadalmi alakzatokkal és viszonylatokkal, amelyek közepette az ember él. Miközben – nem árt ezt ismételten hangsúlyoznunk – maga a konkrét ember és az életterét alkotó társadalmi alakzatok és viszonylatok is folyamatosan változnak. Kérdés tehát, hogy a mindennapi életben azok a viszonyok, amelyeket megélünk, és azok a reflexiók, amelyek Én-tudatunkban megjelennek, tekintettel a körülöttünk kavargó élet hullámverésére, mennyiben teszik lehetővé, és egyáltalán lehetővé teszik-e az Én határainak kijelölését oly módon, hogy az mások számára is minden körülmények között nyilvánvalóvá válják?

Az Én határait keresve nyilvánvaló, hogy korántsem csupán pszichológiai határokról van szó, hanem pszichoszociális határokról, az egyén más emberekkel való szüntelen alkujáról. És ez az alku nem juthat nyugvópontra soha, már csak azért sem, mert soha senki sem lehet birtokában mindazon javaknak, tudásnak, amit az emberiség felhalmozott, hanem annak csak csekély töredékét birtokolja, elenyésző hányadában mozog otthonosan, párányi részét érzi sajátjának. Következésképp helyzetéből adódóan mindenki egy kicsit mást lát, mást érez, mást akar, másként gondolkozik. A mindennapi élet társadalmi-

társas alakzataiból más és más csapódik le a közvetlen személyesség világába, és csak viszonylag hosszú idő, „egyezkedés” folyamányaként alakulnak ki azok a szokások, normák, szerepek, amelyek a személyes én mozgásteréül szolgálnak, azaz az Én határait jelentik számunkra. A társas-társadalmi kapcsolatok fellazulásával, a szerves közösségek eróziójával, szétmállásával, sokszor tudatos leépítésével, rombolásával szükségképpen elbizonytalanodnak ezek a határok.

Az Én határainak elbizonytalanodásával kapcsolatban a „lelki határok” kijelölésével és „televézésével” tehát nem megyünk sokra, ha nem foglalkozunk a probléma forrásával: a társas-társadalmi viszonyokat szabályozó normatív értékek erodálásával. Ha nem látjuk be, hogy az új társadalmi, közösségi normák nélkül, azok kialakulatlansága folytán, az individualizálódási törekvések szükségképpen gátlástalanná válnak, s az Én határainak kijelölése nem kölcsönös megállapodáson nyugszik, hanem egyoldalú, primitív ösztönök kiélését, térhódítását jelenti.

Bonyolítja helyzetet, hogy nemcsak az Én határait, hanem magát az Én mibenlétét illetően is meglehetősen nagy a bizonytalanság. Mi az Én? Van-e Én? Ha igen, vannak-e határai? Mi a bizonyosság arra vonatkozóan, hogy amit a magaménak érzek, az Énem részének tartok, az csakugyan a sajátom? A saját érdekem, a saját vágyam és saját akaratom-e az, amit annak tartok? Azt mondja Oscar Wilde: a legtöbb ember egy másik ember. Gondolataik valaki más véleménye, életük utáncat, szenvedélyük idézet. Hiszen se vége, se hossza egymás manipulálásának. Honnan tudom,

hogy mikor cselekszem saját érdekeimben és mikor ellene? Mi van, ha mások megvezetnek? A bizonyossághoz, mondják egyes pszichológusok, elsősorban stabil értékrend, erős önértékelés, ellenálló képesség, reális önbizalom és felismert saját célok szükségesek.² És vajon hogyan teyünk szert stabil értékrendre, erős önértékelésre? Elég magunkban arra hagyatkozni, hogy ezt vagy azt akarom, és kész? Ilyen egyszerű lenne? Erős akarattal kedvünkre terjeszthetjük ki Énünk határait? Ezek vagy más szubjektív személyiségvonásaink alapján feljogosíthatjuk magunkat bármire?

Az Én mibenlétére vonatkozóan szakmai körökben és a köztudatban is két különböző felfogás él. Egyik oldalon állnak azok – közéjük tartozik e sorok írója is –, akik szerint az Én elválaszthatatlan az egyén élettörténetétől, azoktól a körülményektől, amelyekbe beleszületik, s azoktól a viszonyoktól, amelyek révén részesévé válik, mintegy „bevonódik” mások életébe. Ez a folyamat különböző szerepek és normák elsajátítása révén megy végbe, melynek eredményeként kialakulnak egyéni sajátosságaink, arcot öltünk, személyekké formálódunk, kirajzolódnak Énünk határai.

Ennek a felfogásnak a hívei az Én határainak elbizonytalanodását abban látják, hogy megszűnnek vagy fellazulnak azok a társas-társadalmi kapcsolatok, amelyek különböző rítusok, eljárások, hagyományok révén lehetővé te-

².Részletek: http://www.webbeteg.hu/cikkek/csecsemo_gyermekneveles/2882/felnottkori-befolyasolhatosag

szik a társadalmi szerepek, értékek, normák és pozíciók elsajátítását és társadalmi reprodukcióját. Velük szemben a másik oldalon azok állnak, akik feltételezik, hogy születésénél fogva minden emberben létezik egy belső „mag”, ami afelé hajtja, hogy a saját egyéni természete (Selfje, Egója, Énje) szerint éljen, s minden erejével arra törekedjen, hogy „önmaga" legyen. Magyarán szólva már születésüknél fogva mindannyian saját határokkal rendelkező, független különálló lények volnánk, akik egy belső rendezőelv alapján működnek. Állítólag tehát ez a „belső rendezőelv” határozza meg, hogy ki mit gondol, hogyan érez, mit tervez, mit enged meg magának és mit nem, mit szeret és mit nem. Egész életünk arról szól, hogy az ember szeretné nyilvánvalóvá tenni, hogy ki ő, és ki nem. Mások azonban galád módon keresztelik ez irányú szándékát, akadályozzák kibontakozását, önmegvalósítását. Emiatt az illető Énje „séreelmet szenved”.

Ennek a – nyugati kultúrában uralkodó – felfogásnak a szellemében szakemberek (pszichológusok, pedagógusok, filozófusok) hada igyekszik segítségünkre lenni „önmegvalósítási törekvésünkben”, mondván, hogy az a gyerek, akinek szabad akaratát mindig mindenben korlátozták, ráadásul, ha szeretet-megvonással büntetik, biztosan nem fogja tudni és merni kapcsolataiban megfelelően megvédeni, képviselni önmagát később sem. Hiszen azt tanították, közvetítették felé, hogy amit ő szeretne, az nem jó, nem helyes, ahogy ő gondolkodik, az téves, és mások elvárásainak, a felé irányuló akaratának pedig gépiesen meg kell felelni. A feltétel nélküli engedelmesség elfojtja a

saját érdekek, a saját vágyak, a saját döntés következményeinek vállalása mentén keletkezett indulatokat, érzéseket, örömöket. A tiltásokkal nevelt gyermek megtanulja nem kifejezni, hanem elrejtteni, elfojtani azokat, és az engedelmességet hiszi olyan zálognak, amelyet mindig mutatnia kell, hogy mások elfogadják, szeressék. Így aztán soha nem tudja megtapasztalni azt a boldog érzést, hogy „olyannak” fogadják el, „olyannak” szeressék „amilyen”.

Kétségtelen, hogy életünk során mindenki befolyásolni akar bennünket: ezt tedd, azt tedd, vedd meg, dobd el, szeresd, utáld, öltözz, vetkőzz, egyél, igyál, ne azt, emezt, fogyjál, hízzál, tanulj, lazíts, a sor a végtelenségig folytatható. Ahhoz, hogy a sokféle elvárás ne zavarjon össze bennünket, hogy „egyben maradjunk”, „azonosak legyünk önmagunkkal”, tartós Én-határok szükségesek!

Akár egyik, akár a másik alapállásból közelítjük meg az Ént, annak kialakulása, fenntartása és stabilitása, határainak kérdése a modern ember számára alapvető problémává vált. De nem mindegy, hogy az Én „határvitáinak” kérdésében milyen álláspontra helyezkedünk. Hogy feljogosítva érezzük-e magunkat arra, hogy az Énre – mint megfoghatatlan örökletes adottságra, valójában egy imaginárius fogalomra, valóságban nem létező, nyelvi-gondolati konstrukcióra – hivatkozva, annak állítólagos „kibontakoztatását” támogatva hátszelet nyújtsunk a gátlástalan individualizmusnak, „tudományosan” igazolva a nyugati civilizációban eluralkodó mérhetetlen önzést, erőszakot és kapzsiságot? Avagy tudomásul vesszük, hogy az Én (bármit is jelentsen ez a fogalom) nem helyezhető szembe

az ember életét meghatározó személyes viszonyokkal és társadalmi alakzatokkal. Hogy a társadalomban lezajló gyors strukturális változások következtében a személyes társas mező beszűkülése, a közösségek szétmállása magával vonja a személyiség társadalmi beágyazottságának elbizonytalanodását, problematikussá teszi az értékrendszerét, az Én határait.

Hadd érzékeltessem ezt egy példával. Közismert, hogy a rendellenes viselkedésmódok, mint az Én határainak kiterjesztésére irányuló próbálkozások, mindig gyakoribbak nagyvárosokban és az ún. konglomerátumokban, mint falvakban. Nem azért, mert a nagyváros „romlott”, hanem azért, mert mások a társadalmi viselkedésformák ellenőrzésének és szankcionálásának a lehetőségei, mint az apró falvakban, kisvárosokban, ahol minden ember ismer mindenkit, ennél fogva mindenki, minden helyzetben személyében azonosítható. Az Én határai viszonylag tartósak, minthogy állandó kontroll alatt vannak. A nagyváros (az idegen környezet) ilyen értelemben „szabaddá” tesz. Ez a szabadság azonban csak és kizárólag a viselkedés hagyományos ellenőrzési formáitól tesz szabaddá, egyéb vonatkozásban viszont még kiszolgáltatottabbá tesz. Lehetséges, hogy anonimitást élvezve nem kell a közvéleménnyel, pletykával, híreszteléssel, presztízsvesztéssel, kigúnyolással, felelősségre vonással stb. számolni, viszont a személyes kapcsolatok hiánya magányossá és védtelessé tesz. Gondot jelent továbbá az, hogy az ily módon „szabaddá” vált ember voltaképpen nem tudja, hogy mivégre „szabad”, mihez kezdjen szabadságával, mi dolga a világon?

Az anonimitással és eltömegesedéssel együtt az ember nem csak közösségi gyökereit veszti el, hanem azokat a szerteágazó „irányelveket” is, amelyek egységbe szervezték korábbi életét. Az, aki együtt sodródik az urbanizáció, a mobilitási és migrációs folyamatok ármádiájával, legfeljebb passzív mintakövetéssel próbál életének értelmet és célt találni. Ennek érdekében szektákhoz, divatos jelszavakhoz, politikai mozgalmakhoz, múltó szokásokhoz, ízléshullámokhoz csatlakozik, voltaképpen együtt sodródik különféle szervezetlen társadalmi történésekkel és alakzatokkal.

Akár úgy tekintünk az Énre, mint a személyiség mélyén rejlő dologra, a bennünk levő szilárd magra, adottságra, melyet ki kell „csíráztatnunk”, le kell gombolyítanunk, segítenünk kell „kibontakozásában”, akár folyamatos önreflexiónak tartjuk, múltó életünk mindenkorai érzelmi és tudati „lenyomatának”, az Én határainak kijelölése mindenképpen folyamatos „alku” tárgya. Az Én határainak szélesítését – bár elvileg lehetővé teszi – semmiképpen sem szolgálja a társas-közösségi beágyazottság levetkőzése, a magány „szabadsága”. Önmagunk „kibontakoztatása”, bármit is értsünk ez alatt, csak a környezettel – a személyes kapcsolatokkal és a társadalmi struktúrával – való összhang megteremtése útján mehet végbe.

Az Én-szűkítés a rovasunkra történő fejleményeket jelenti, az Én-tágítás meg mozgásterünk (hatalmunk, lehetőségeink) növelését. Ha viszont minden „normálisan” megy, akkor az Én hatáira oda sem figyelünk. A kérdés, hogy meddig „terjedünk”, „hány kilósak vagyunk”, föl

sem merül. Legtöbbször azért akadunk el, és azon akadunk fenn, mert azt hisszük, hogy a szándékunkat keresztülhúzó, bennünket akadályozó határvonalakon túl van valami számunkra való, ami „megillet” bennünket, s egy kis szerencsével a „miénk” lehet. Nem törődve mások visszajelzésével, megspórolva mindenféle alkudozást, egyezkedést, „nem várva a jó szerencsét”, szükségleteinktől hajtva sokszor följogosítva érezzük magunkat, hogy átlépjük határainkat.

Erre a „határsértésre” egyébként is ma ezernyi szirénhang csábít, bátorít, biztat. Gondoljunk a mindent megengedő (korlátokat nem ismerő) nevelési elvekre, a felnövekvő generációk részéről megnyilvánuló követelődzésre, a kötelességek nélküli jogok emlegetésére, a szerves közösségek (az intim családi, baráti-társasági, rokonsági, lakóhelyi, szakmai, munkahelyi, szervezeti kapcsolatok) szétverésére, a személyes kapcsolatok értékvesztésére, a hagyományos értékek tagadására. Valljuk be, roppant nehéz ezeknek a szirénhangoknak ellenállni. Ezek a szirénhangok az Én-tágítás érdekében addig mennek, hogy csaknem mindent megengednek, sőt megtesznek, ha másként nem megy, hát az ún. „módosult tudatállapot” elérésével.

A „módosult tudatállapot” ugyanis, ahogy a fogadatlan prókátorok hirdetik, hozzásegít, hogy „az ember az igazi, isteni énjéhez” kapcsolódjék. Nincs szükség fáradságos munkára, „robotra” (értsd: szorgalomra, tanulásra, munkásra, kitartásra). Hiszen hallucinogénekkal a psziché tudatlan tartalmait felszínre lehet hozni, Énünk határait ki tud-

juk szélesíteni. Az ezekről szóló ismeret, akár tetszik, akár nem, ma a szórakozás, a misztika, az irodalom és művészet szerves része. A kábítószereken túlmenően úgymond a „tudományos módszerekkel” is megtapasztalhatjuk „az ember igazi, isteni énjét”.

Magáról erről a „tudományos módszerről” itt zárójelben csak annyit, hogy a résztvevők (természetesen miután befizették az érte járó pénzt) egy matracon fekszenek, és zenét hallgatva csukott szemmel lélegeznek. Addig lélegeznek, amíg („hiperventilláció” következtében) olyan „módosult tudatállapotba” nem kerülnek, amely különleges belső élményekhez juttatja őket. Például az „előző életükből” származó emlékek bukkannak fel tudatukban, az „élet más formáit” ismerhetik meg, a „testenkívüliség” állapotába juthatnak, az „egység átélésétől”, a „spirituális archetípusokkal” való találkozásig sok mindent „átélhetnek”, a „kollektív tudattalannal való kapcsolat” élményéről nem is beszélve. Nem részletezem. Azt gondolom, hogy ennyi is elég annak szemléltetésére, hogy feltétlenül szükségünk van a társas-társadalmi kapcsolatokban rejlő visszajelzésekre, amelyek nemcsak a szabályokat, normákat, határokat jelölik ki számunkra, hanem többé-kevésbé józan keretek között tartják a gondolkodásunkat is.

A józan ész határai között maradván azt kell mondanunk, hogy semmiféle „módosult tudatállapottal” nem léphetők át az Én határai, mivel azok nem tudatállapotokat, „spirituális szférákat” választanak el egymástól, hanem hús-vér emberekhez kötődő akaratokat, érdekeket, törekvéseket, szükségleteket képviselnek vagy jelenítenek

meg. Ennélfogva sem a drogok, sem a misztikus szeánszok nem segítenek rajtunk az Én-határok bizonytalanságából fakadó konfliktusok megoldásában, még kevésbé segítenek a személyiségükben sérült, szellemileg zavart emberek pszichés állapotán. Legfeljebb bennünket sarkallnak arra, hogy fokozott körültekintéssel közelítsünk az Én határainak kérdéséhez, annál is inkább, mert bár képzelt (képletes) határokról van szó, ezek körül a képzeletbeli határok körül folyik a leghosszabb, legádázabb, legkíméletlenebb harc a világon. Ez a harc ugyanis a javak elosztásáról szól. A dramaturgia és a színpalak ugyan – az adott korszaknak, kultúrának megfelelően – változnak, az alapvető konfliktus különböző elméleti konstrukciókba (emberfelfogásba, társadalomtudatba, valóságismeretbe) van ágyazva, az emberi együttélés és a személyiség kialakulásának fókuszában azonban változatlanul egyazon probléma, az egyén másokkal való kapcsolatteremtése áll.

Ma az Én határainak kérdésessé válása (egyáltalán magának az Én mibenlétének a kérdése) a nyugati világ uralkodó észjárását (és társadalmi gyakorlatát) kérdőjelezi meg. Mellőzve itt a tágabb társadalomontológiai, filozófiai, antropológiai elemzéseket, a jövőre vonatkozóan perdöntő jelentősége van annak, hogy az egyén társadalmi beágyazottságát, személyi kapcsolatrendszerét, közösségi viszonyait illetően a továbbiakban milyen tendenciák érvényesülnek. Fennköltebben fogalmazva a jövő attól függ, hogy a társadalmi praxis során milyen fejlődési irányzatok (közösségi formációk) rajzolódnak ki. Miképpen alakul az egyén társas pozíciója, társadalmi integrálódásának mód-

ja? A mindennapi élményeket és tapasztalatokat megjelenítő Én milyen egyéni és közösségi problémákat vet majd fel, tekintettel az Én-határok bizonytalanságából fakadó, ma is tapasztalható végletes jelenségekre?

Az idevágó kérdések önmagukban véve, elméleti vonatkozásban is rendkívüli fontosságúak. Az Én határainak bizonytalansága, jelesül a határok egyoldalú és kíméletlen tágitása a világ helyzetét is befolyásolja. A modern fogyasztói kultúra átalakítása érdekében feltétlenül újra kell gondolnunk az élet kulcsfogalmait, onnan kezdve, hogy az ember személyes világa, társadalmi beágyazottsága milyen értékeket, mintákat képvisel és közvetít számunkra, odáig, hogy az egyén milyen új fogyasztási szükségletek megjelenésében és mennyiségi növekedésében keresi majd „ön-maga megvalósulását”.

Egy korábbi munkámban kísérletet tettem az Én-tudat körvonalazására.³ Előtte sokat foglalkoztam az önazonossággal és a társadalmi identitásproblémákkal. Ennek során jutottam arra a meglátásra, hogy ugyanannak a pszichológiai jelenségnek különböző aspektusáról van szó. Talán ez vezetett arra a felismerésre, hogy az identitásproblémák voltaképpen az Én határainak bizonytalanságát jelzik számunkra, s jó lenne társadalmi beágyazottságunk kérdését ebből a szempontból újra szisztematikusan átgondolni.

A jó személyi kapcsolatok és társas viszonyok általában szilárd értékrenddel járnak együtt. Értékeink, kötő-

³ Hódi Sándor: Kongresszus Abbáziában. A titokzatos Én nyomában. Széchenyi István Stratégiakutató Társaság, 2014.

désmintáink egyben azonosságtudatunk alapját jelentik. Az identitászavar nemcsak társadalmi beágyazottságunk zavarára utal, hanem önértékelési zavar is egyben, ami az Én-tudatban az Én határainak bizonytalanságaként fogalmazódik meg. A pszichés tünetek voltaképpen a hiányzó vagy elvesztett identitás helyett jelennek meg. Minél nagyobb a bizonytalanság a személyes viszonyok, a társas kapcsolatok terén (amelyek szilárd identitáskeretet lennének hivatottak biztosítani), annál kevésbé találja az ember a helyét, társadalmi szerepét, nem tudja, kihez tartozik, merre tart, hányadán áll önmagával, mi dolga ezen a világon. Nem elgondolkodtató-e, hogy az identitászavarban, Én-bizonytalanságban szenvedő emberek egy része szinte reflexszerűen nyelvezete és viselkedése eldurvulásával, erőszakos fellépésével és jogérvényesítésével, mindenáron való előnykeresésével próbálja társadalmi beágyazottságának hiányosságait ellensúlyozni?

Az *Én határai* című könyv ezt a problémakört kívánta körüljárni. Előre bocsátva azt a meglátást, amit számtalan társadalomlélektani, pszichiátriai és klinikai pszichológiai megfigyelés és vizsgálat igazol, hogy a gyors társadalmi strukturális változás, a nagyarányú mobilitás, a globalizálódás ára a személyes társas mező beszűkülése, az Én-határok elbizonytalanodása, ami mind nagyobb teret nyit az egyre erőszakosabbá váló individualizáció számára.

AZ ÉN FOGALOM KARRIERJE

Az Énről is elmondhatjuk azt, amit más elvont pszichológiai jelenségről – az identitásról, személyiségről, tehetségről, önmegvalósításról –, hogy sokat beszélünk, de keveset tudunk róla. Azt hisszük, elég megnevezni bizonyos jelenség-együtteseket, rájuk illeszteni valamilyen kifejezéseket, s ezzel a „megnevezési” vagy „besorolási” művelettel máris olyan tudásra teszünk szert, ami segít a világban eligazodni bennünket. Mondanunk sem kell, hogy néha fordított a helyzet: a rikító, divatos fogalmak éppen hogy igyekeznek valamit elkendőzni előlünk, illetve valaminek a látszatát fenntartani. Ezért maradt például a demokrácia (hogy ne csak a pszichológia ingoványos területén maradjunk) évszázadokon át írott malaszt, jóllehet a társadalmi viszonyokra vonatkozóan, mint valamiféle vezérlő csillagot, nap mint nap használjuk ezt az fogalmat. A belé vetett hit azonban legfeljebb a régi görögöknek vált dicsőségére, a kései unokák a lelkük mélyén már tudják, hogy elég a látszatot fenntartani. A demokrácia többnyire csak üres szólam, maga a demokrácia (a szó eredeti értelmében) mindenféle történelmi próbálkozás ellenére, a hatalomért folytatott harcban csak útban van. Minél többször hivatkoznak rá, annál inkább. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy vannak fogalmak, amelyekkel csínján kell bánni, mert a valóság megismerése helyett csak a látszat fenntartását hivatottak szolgálni, valamilyen hitet, eszmét kell velük az emberekben és az emberek között fenntartani. Erre a hitre persze nem az egyszerű embereknek van szük-

ségük, nem is az eszméknek, hanem annak a hatalomnak, ami ettől a látszattól függ. Ilyesféle szükségletből, és persze az emberek lelkiismereti gyötrődéséből hajtva csíráznak ki azok az új fogalmak, melyek eleve lemondanak arról, hogy az evilági dolgokban eligazítsanak, helyette azt a látszatot keltik, hogy valamilyen eddig nem ismert (metafizikai) titokba nyújtanak betekintést, mintegy „beavatottá” válunk általuk a világ dolgaiba. Nos egyik ilyen rikító, divatos fogalmunk az Én, amely a „valósítsd meg önmagad” eszmei köntösébe bújva, mint egy új vallásosság söpör végig a nyugati civilizáción.

Ha találomra megkérdezzük az utca emberét, hogy mondja már meg nekünk, mi is az Én, mit ért ez alatt, mit jelent számára, a válaszok – bár vélhetően sokféle ágaznak – a lényegét illetően meglepően egybehangzóak. Bizonyára azt fogjuk belőlük kihámozni, hogy az Én saját magunkat jelölő szó: egyediségünket, testi és lelki mivoltunkat, érzéseinket, gondolatainkat, vágyainkat, életünk történetét, sorsunkat értjük alatta, mindezt együtt, és sok minden mást, amiről úgy véljük, hogy hozzánk tartozik, velünk kapcsolatos. Vagyis az, hogy az Én (fogalma) egyenlő önmagunkkal, már-már olyan evidencia a mindennapi ember számára, olyan kézenfekvő, hogy további értelmezésre nem szorul.

Annál nagyobb zavarban vannak a filozófusok és tudósok, szóval azok, akiket az utca embere egyszerűen „tintanyalóknak” vagy „könyvmolyoknak” tart, ők ugyanis nem érik be azzal, ami kézenfekvő a mindennapi ember számára, hanem mélyrehatóbb magyarázatokba fognak. Ezekből

a magyarázatokból (találgatásokból) némi beleérzéssel annyit lehet kihámozni, hogy az Én alatt voltaképpen nem konkrétan személyünkre (személyi mivoltunkra vagy személyazonosságunkra) kell gondolnunk, hanem az ember önreflexióját kell értenünk alatta. Más szóval Én az, amilyenek az ember látja (megéli) önmagát.

Az Én saját magam érzete, ennek az egysége – mondja Allport, s ezzel máris átadtuk a szót a kérdésben illetékes tudománynak, a pszichológiának, amelyben egyébként felettébb nagy a terminológiai bizonytalanság, ha az „énre”, „lélekre” terelődik a szó. Allport tömör és találó megfogalmazásával ellentétben ugyanis a pszichológia „tudománytalannak” tartja ezt a fogalmat, sokáig nem is volt hajlandó vele foglalkozni, ahogyan sokáig idegenkedett a „lélek” fogalmától is. Nevével ellentétben a lélektanban jószerevével ma is az az empirista szemlélet uralkodik, hogy a lelki folyamatok ugyanolyan magyarázatot igényelnek, mint a természeti jelenségek, az Én-élményen alapuló lelki folyamatok viszont ebből a szempontból nem eléggé megfoghatóak (nem mérhetőek, nehezen körülhatárolhatóak, ellenőrizhetőek) egyszóval nem eléggé „kitapinthatóak” ahhoz, hogy megfeleljenek a tudomány kívánalmainak.

Aligha kell hangsúlyozni, hogy egy dolog – jelesül az önreflexió – fontosságát nem az határozza meg, hogy magánéletünkben vagy a tudományos műhelyekben képesek vagyunk-e vele foglalkozni, hanem hogy milyen szerepet játszik az ember sorsának alakulásában, a személyközi kapcsolataiban, a mindennapi interakcióiban, a társadalmi, gazdasági és politikai változásokban stb. Ilyen meggondo-

lásból a lélek vagy az Én fogalmának kiküszöbölése a pszichológiából több mint úri luxus. Képletesen szólva, fölé a szakma „öngyilkosságával”.

A mai tömegtársadalmakban mind több ember szenved az elszigetelődéstől, a magányosságtól, a másik emberrel való érintkezés egyre nagyobb gondot jelent számukra, amiben az Én (Én-tudat) fontos szerepet játszik. Ahhoz azonban, hogy megértsük a lélekben (Én-tudatban) zajló változásokat, nyilvánvalóan többet kell tudnunk a személyi kapcsolatokban és a társadalmi viszonyokban történő folyamatokról. Ilyen értelemben az Én fogalma – az önmegjelölésnél és önreflexiónál – vélhetően mélyebb társadalmi és lelki összefüggéseket takar. Ennek ellenére, hangsúlyozzuk, óvakodnunk kell attól, hogy olyan „belső entitásokkal” ruházzuk föl az Én fogalmát, amelyekkel ahelyett, hogy felfednénk, inkább elfedjük az egyre bonyolultabbá, kuszáltabbá, rendezetlenebbé, átláthatatlannabbá váló társas kapcsolatok és interakciók valódi okát.

Ahelyett tehát, hogy démonizálnánk ez Ént, éppen hogy meg kell szabadítani ezt a fogalmat azoktól a ráakódásoktól, áthallásoktól, belemagyarázásoktól, amelyek miatt ma – az „önmegvalósítás” korszakában – az Én fogalma félrevezető és csaknem használhatatlan. A könyv erre, az Én „lecsupaszítására” tesz kísérletet. Arról próbálja meggyőzni az olvasót, hogy az Én tulajdonképpen nem is valós dolog, hanem képzeletünk terméke: elvonatkoztatása az életnek, az élet megélésmódjának és személyes megtapasztalásának. Az Én evidenciaszerűen belátható, élményként megtapasztalható, pszichológiai jelenségként

elgondolható, dologi, tárgyi értelemben azonban közvetlenül meg nem ragadható – nincs alakja, mérete, teste –, más szóval az Én bizonyos értelemben nem is létezik, már ha ezen valami állandót, maradandót értünk, „csak” egy fogalmi konstrukció.

Első hallásra kétségkívül meglepő, hogy az, ami ez idő tájt talán a legtöbb gondunk és bajunk forrása, saját Énünk, tulajdonképpen csak egy fikció, amelyhez valamiért vakon ragaszkodunk. Ez a „csak” azonban semmit sem von le az Én pszichológiai jelentőségéből, személyiség- és társadalomformáló szerepéből, mondhatnánk az Én „világtörténelmi jelentőségéből”. Mi több, éppen hogy az Én elvont (imaginárius) jellege miatt okoz igazán fejtörést, tekintettel arra, hogy az Én mögöttes tartalma áll filozófiai, tudományos, vallási és politikai viták keresztüzében.

Nincsen felemelőbb és veszedelmesebb dolog a világon az emberi képzeletnél – mondja valahol Csányi Vilmos, és ebben mélységesen igazat kell neki adnunk. Eltekintve az ideológiai (filozófiai, vallási, politikai) vitákról, amelyektől persze nem lehet eltekinteni, az Énnel kapcsolatos tudományos alapkérdés ekképpen fogalmazható meg: miként és milyen pszichikus, társadalmi és fiziológiai jelenségekre (közvetítésekre és működésmódokra) hivatkozva lehet (ha egyáltalán lehet!) véges és behatárolt Énről beszélni? Ha nem lehet, ha végtelen és határtalan absztrakcióról van szó – hiszen a saját világát megkonstruáló embernek végső soron az egész világegyetem a rendelkezésére áll, az égvilágon minden Énjének potenciális tartalma lehet – van-e valami mégis, ami az Ént korlátok

közé szoríthatja? Ha igen, mi az, ami megakadályozza az embert abban, hogy minden lehetséges tartalmat önmagába vonjon? Ez az akadály a másik Én, a másik ember. Attól függően, hogy az egyik és a másik Én határai hol húzódnak, az ember a lélek dimenziójában kiterjeszti hatalmát a másik emberre, a többiekre, akikre csak lehet. Miután a lélek dimenziójában ezt egyszer megteszi, a továbbiakban azon fog dolgozni, hogy ennek a való világban (a gyakorlatban) is érvényt szerezzen: megpróbálja leigázni, kizsákmányolni, kihasználni, maga alá gyúrni a másik embert. Tulajdonképpen ennek a lélektani folyamatnak a jegyében zajlik az egész élet, sőt, az emberi történelem.

Igaz, hogy ez a küzdelem mindig más keretek között folyik, más formát öltött, annak megfelelően, ahogyan a hatalomért folyó harc folyt, amilyen társadalmi keretek között zajlott az élet: a termelés, az elosztás, a bíraskodás. A nyilvános élet szervezésében a személyes Én sokáig „szóhoz” sem jutott. Ahogyan az egyes állatfajokat a hozzájuk tartozó egyetlen „*csoportén*” „kormányoz”, az emberélet is olyan zárt közösségi formációkban zajlott, amelyekben az Én mint csoportidentitás határozta meg a csoporttagok vélekedését, tulajdonságait, viselkedéseit, ösztöneit és vágyait. Az Énnek nevezett jelenség, vagyis az a valami, amit a mai ember személyes Énjének tart (jóllehet ebben is szociális örökség koncentrálódik) nem eleve meglevő adottságunk, hanem az ontogenezisben létrejövő pszichikus alakzat: társadalmi termék. Most ez a tudati termék, mint valamilyen ördögi, titkos hatalom, olyan szellemi és pénzügyi erőteret hozott létre, amellyel fölébe

igyekszik kerülni mindenkinek. Mégpedig úgy, hogy ebbe az erőterbe mindenkit bevon.

Az egyik ember Énje, ha ez semmiféle akadályba nem ütközik, saját tulajdon Énjének tartalmává próbálja tenni a másik ember Énjét. Korábban az ilyen irányú kísérletek a társadalmi együttélési viszonyokra jellemző korlátok miatt többnyire kudarcba fulladtak, bár gyakran (túlságosan is gyakran) előfordult, hogy az egyik ember nemcsak saját kiszolgálójává (rabszolgájává) tette a másik embert, hanem fizikailag is megsemmisítette. Az élet fenn akarja tartani, és érvényesíteni akarja magát. És hogy még jobban érvényesülhessen az Én határainak kiszélesítésével, még erősebbé akarja tenni magát.

A könyv tulajdonképpen erről szól. Nem magáról az Énről mint pszichikus képződményről, nem az Én mibenlétének tankönyvszerű bemutatására törekszik, hanem célzottan az Én (bármit is értsünk alatta) *határainak* kérdését járja körül. Azt a lassan az egész földre kiterjedő szellemi és pénzügyi erőteret, amely mint valamilyen távolban uralkodó személyiség, mindenkit „önmegvalósításra”, személyes Énje „kiteljesítésére” sarkall. Az „önmegvalósítás” és a „kiteljesedés” persze csak látszat, az eredmény valójában szárnalmas és siralmas, de nem is ez számít, hanem a világérzés, amely ezt a hitet élteti, amely az egyedi embert Énje pszichikus határainak állandó kiszélesítésére sarkallja.

Lévén hogy irracionális folyamatról van szó, ezzel kapcsolatosan hadd utaljunk vissza Csányi Vilmos szavaira, miszerint nincs veszedelmesebb dolog az emberi kép-

zeletnél. Hosszú történelmi időszakon át az ember istenekkel, angyalokkal és ördögökkel népesítette be a világot, életét a szellemek uralták. Később, az ún. felvilágosodással a „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszméi vezérelték.⁴ Szintén elvont eszmék – amelyek bár szépen hangzanak, az isteneknél, angyaloknál és ördögöknél nem kevésbé nehezen körvonalazhatóak. Korunk embere viszont a pénz és az Én (az „önmegvalósítás”) bűvkörében él. Tudatát megint csak egy vágyképzet uralja. A pénz ugyanis nem önmagában valóan érdekli, hanem mint a hatalom akarásának a jele. A pénzszerzés ennek az eszmének a megvalósítási eszköze. Egyéneket és népeket egyazon gondolat fűt: hogyan lehetne pénzzel (és nem szellemi fölényel) sikert elérni a többiekkel, az „ellenfelekkel” szemben? A pénz iránti feltétlen tisztelet mára maga alá gyűrtre az ember egész életét, teljes személyiségét, kapcsolatait, szellemét, céljait, Énjét, életének értelmét. Ez a vágyképzet az önmegvalósításra való törekvésben (az Énfelfűvésben) ölt formát, amelynek hogy megvalósulhasson (ki van ez találva), a pénz körül kell forognia.

Annak megfelelően, ahogyan az amerikai és nyugat-európai liberalizmusra jellemző világban a pénz mindent fölülír, minden dolgot pénzszerzésre igyekszik mobilizálni, az ember Énjét is szüntelenül arra sarkallja, hogy próbálja meg mások Énjét „asszimilálni”, majd a javait kisa-

⁴ A Francia Köztársaságnak az alkotmány 2. pontjába foglalt nemzeti mottója, amely a francia forradalom *Liberté, égalité, fraternité, ou la mort!* („Szabadság, egyenlőség, testvériség, vagy halál!”) jelmondatából származik.

játítani. Az „önmegvalósítás” jelszava az Én határainak korlátlan kiterjesztésére biztat, bátorít, ami a nyugati kultúra szellemének megfelelően a végén csakis pénzben öltethet testet, hatalomként jelenhet meg. Az, hogy mi valósul meg belőle, gyakorlatilag lényegtelen, maga az érzület számít, a beállítódás, a világlátás, az ördögi mozzgóerő.

Természetesen a pénz körforgása nem most kezdődött. Amióta a föníciaiak föltalálták a pénzt, minden elérhető, minden megvásárolható vele. Hannibál óta városokat, népeket alakított rabszolgákká, rengeteg ember izomerejét, tudását; a szénlelőhelyeket, a természeti törvényeket változtatta pénzügyi energiává, amely később hadseregek, büdzsé, üzlet, politika, bank, kamat formájában tűnik fel újra.⁵ Ma, a korlátlan pénzuralom korszakába lépve, ott tartunk, hogy az ember hovatovább az egész földet pénzzé teszi, s ezzel „porrá foszlatja” (Oswald Spengler), a földet benépesítő teljes élővilággal együtt.

Az Én határainak kérdése a pénzben való gondolkodás (és élet) pszichológiai következményeként merül föl. A gazdasági, társadalmi és személyes élet mozgatója, a mozgás hordozója ugyanis, hangsúlyozzuk, nem a pénzérme formájában létező anyag. A pénznek, mint erőnek, mint funkciónak, mint hatalomnak az ereje nem a pénz pusztában létezésében, hanem a hatásában van. Ismét egy képzeletbeli konstrukció, egy szellem (Csányi Vilmos), amely az Ént uralja.

⁵ Vö. Oswald Spengler: A Nyugat alkonya. Európa Kiadó, Budapest, 1995, 697. o.

Ennek a szellemnek a mindennapi megtapasztalása a nyugati kultúra legfőbb pszichológiai sajátossága. Szüntelenül folyik a harc az Én határainak kiszélesítése érdekében. Az emberek a legrafináltabb módon próbálják a másik embert befolyásuk alá vonni, mások pszichikumát „bekebelezni”, egymás kezéből (és ami még rosszabb: elméjéből) a lehetséges védekező fegyvereket kicsavarni.

Ahogy a pénz elgondolása hozta létre a pénzt, ami a világgazdaság titka, az európai, amerikai civilizáció alapja, az individuális Énben való gondolkodás hozta létre az Ént, amely ma (Isten helyett) uralni próbálja a világot. Jóllehet mindkét esetben képzeletbeli dologról van szó, ez a gondolkodásmód és világérzés irányítja ma a világot, amely korunkban történetesen épp azzal van elfoglalva, hogyan tudná megszüntetni még azokat a közösségi kereteket, amelyekben az érzelmi-tudati kötelékek még megvannak. Ilyen a személyes ismeretség, az intim kapcsolatok, a javak közvetlen cseréje, értékek, szokások, csoportnormák. Ezeknek a közösségi formációknak a legfőbb sajátossága, hogy az Én nem pusztán a képzeletre (vágyakra, szellemekre) hagyatkozik, hanem közvetlen tapasztalat (elfogadás és elutasítás, helyeslés és rosszallás, szeretet és harag) tárgya. Ez a közvetlen tapasztalat ugyan magában foglalja személyes Énünk korlátait, ámde épp a közvetlen tapasztalatnak, intim és személyes kapcsolatainknak köszönve otthon érezhetjük magunkat világban. Ezek a csoportok, közösségek ugyan a szabadság kis körét jelentik az Én számára, de megvan az az előnyük, hogy

legalább nem képzeletbeliek, hanem valóságok (mások részéről elfogadottak).

Ezzel szemben nincs félelmetesebb szatírája a szabadságnak – az „önmegvalósítás” szabadságának –, mint a tömegtársadalmak emberének a képzeletbeli szabadság. Ma, az ún. modern világban elvileg mindenkinek meg van engedve minden. Meg van engedve, hogy azt gondolja, mondja, tegye, amit akar. De a liberális demokráciában a szabadság kizárólag mint politikai értelemben vett szabadság létezik, amely hidegen, fegyelmezetten, civilizáltan úgy jelenik meg, mint a hatalmon levők vasakarata: az emberek arra gondolnak, amire gondolniuk kell, azt teszik, amit tenniük kell, úgy élnek, ahogy élniük kell. Olyannyira az uralkodó észjárás alá kerülnek, valami olyannyira az elvek, értékek, jelszavak, álláspontok, jelenetek, érzések, gondolatok állandó bénító pergőtüze alatt tartja őket, hogy a végén személyiségükben fokozatosan valamiféle szellemi gépezet részeivé, pusztá funkcióvá válnak. Ma olyan mértékű színjáték az élet, hogy ha az eljövendő korok embere – reméljük, hogy egyszer azért lesznek (mi több, vannak) más lélekkel, szükségletekkel, szenvedélyekkel rendelkező emberek –, akiket visszagondolva korunkra, az az érzés fogja majd hatalmába keríteni, mintha korunk emberének az esze és a lelke teljesen kapitulált volna.

Az Én kimunkálásáról, határaitól (határtalanságáról), az önmegvalósításra irányuló törekvésekről beszélünk olyan korban, amelyben minden annak a személytelen célnak és hatalomnak engedelmeskedik, amely az amerikai-európai kultúrát jellemzi. Ne feledjük, hogy az Én viszonylag új

keletű fogalom, amely ennek a kultúrának (gondolkodás-
módnak és életérzésnek) a terméke, s amely a múlt század
elején szinte tolakodóan lépett be a köztudatba, mintegy
rákényszerítve a pszichológiát a vele való foglalkozásra.
Az „Én-pszichológia” – a tekintélyes filozófiai előtörténet
ellenére – alig több mint 150 éves múltra tekint vissza.
Gyakorlatilag csak az 1930-as évektől beszélhetünk az
„énrendszerekkel”, „énállapotokkal”, „énattribúciókkal”
foglalkozó pszichológiai kutatásokról, amelyek meglehe-
tősen tétován próbáltak arra a kérdésre választ találni, ho-
gyan alkalmazkodik az ember a változó világhoz, a kor új
kihívásaihoz. Azóta a pszichológia visszafogva kutatja,
hogyan csalja valamilyen megnevezhetetlen vágy az em-
bert határtalan távlatokba, hogyan próbálja leküzdeni testi
és lelki kötöttségeit, hogyan próbál egybeolvadni a végte-
lennel, hogyan próbál hatalomra, pénzre szert tenni, a csil-
lagok körül keringeni. Csodálkozva látni azt, hogyan leli
kedvét különböző találmányok, haszontalan kütyük és
technikai eszközök hosszú sorában? Hogyan próbál he-
gyeket átfutni, úszó városokkal az óceánt átjárni, utakon,
síneken száguldani, mámorittasan a levegőbe emelkedni,
kínzó becsvágyát kielégíteni, újabb rekordokat megdön-
teni, eszelős építkezésekbe kezdeni, mesébe illő vagyronra
szert tenni, egyetlen pontba, a lelkébe koncentrálni min-
dent. A parányi, esendő ember lelke, mint a palackból sza-
badult szellem, korlátlan hatalmú urat játszik, úgy érzi,
hogy Énje képes az egész világot maga alá gyűrni. Úgy
tűnik, hogy semmi sem hasonlítható ahhoz a győzelemhez,
melyet a folyton táguló Én érez. Ám mindez csak látszat,

ez a mindentudás, mindenakarás ugyanis kizárólag a nem-beli Ember sajátja. Az egyedi ember a maga konkrét hűsvér valóságában a rabszolgája ennek a világnak, amelyet egyre átláthatatlanabbnak, misztikusabbnak, embertele-nebbnek érez.

Az egyedi ember sorsa, élete ezzel a hatalmas közös vállalkozással szűk pályára szorul, melyen nincs megállás, nincs igazi választás, nincs visszaút. Úgy érzi, hogy eltörpül az általa teremtett világban, amely engedelmességre kényszeríti, társadalmi Énje megszünteti, valósággal „fölfalja” személyes Énjét. Hiszen ne feledjük, a pénz és az ember társadalmi Énje, ami pénzhatalomként tornyosul fölötte, csupán a gondolkodás egy formája, amely korántsem a kézzelfogható javak (és a vele járó hatalom) egyenlő elosztásán nyugszik.⁶ Az emberek többsége részéről hiába nagyot akarás, a csillapíthatatlan zsákmányszerző akarat, a civilizáció sikereivel való azonosulás, egyedi nivoltukban az „önmegvalósítás” üres szólam marad. A csoda az, mondja Hankiss Elemér, hogy a nagy – és egyre növekvő – különbségek ellenére a „demokrácia gépezete” még működik egyáltalán.

Aligha van magyarázatra szoruló nagyobb rejtély, mint az ember Énje. Mi az igazság? Az ember alapvető ösztön-impulzusai határozzák-e meg a társadalom mozgásirányát,

⁶ Olvasom, hogy 2014-ben az Egyesült Államokban a kongresszus tagjainak több mint a fele milliomos volt. A szövetségi törvényhozásban az ő szavuk tehát a döntő olyan kérdésekben, mint az adórendszer, a minimálbér, a munkanélküli segély, élelmiszer-utalványok. Hankiss Elemér: A befejezetlen ember. Helikon Kiadó. Budapest, 204. oldal.

avagy a társadalmi szerepek és cselekvések kijelölésével az adott létforma alakítja ki az ember Én-tudatát? Az ember telhetetlen Énje óhajtja birtokba venni az egész világot, avagy fordítva, a tévesen „magánbirtokként” értelmezett világ eszméje és érzülete képeződik le a személyes Én határtalanságában? Hogy is van ez? Talán érdemes ennek a kérdésnek jobban utánajárni.

AZ ÉN ÉS A NEM ÉN

Az ember egész életében azon fáradozik, hogy Énje határait valahogyan kiszélesítse. Akár erőszakos, akár engedelmes, bármi áron nagyobb befolyásra, több pénzre, hírnévre, hatalomra kíván szert tenni, ebben a fáradozásában az én határainak a kiszélesítése vezérli. Alapjában véve minden konfliktus ebből a törekvésből származik. Ráadásul az ember, a legsikeresebb példány se tudja pontosan, hol húzódnak az Énje határai, csak azt tudja, hogy boldogulása érdekében „lelki territóriumát” folyamatosan növelnie kell.

Abból kifolyólag, hogy az ember folyamatosan ön maga megnagyobbításra törekszik, az Én virtuális határai állandó „egyezkedés” tárgyát képezik, ami az egész nyugati civilizációra rányomja bélyegét. Ugyanis ha ezt a beállítódást a civilizáció egészére kivetítjük, a „nembeli embert” mintegy megszemélyesítjük, orvosi-pszichológiai szempontból bizvást állíthatjuk róla, hogy „nagyási téves eszmékben”, „vonatkoztatási tébolyban” szenved. Az, ami

az egyedi ember életében konfliktusok formájában jelenik meg, meglehet, hogy a nyugati civilizáció zsákutcáját eredményezheti. A „valósítsd meg önmagad” jelszava ugyanis, ami a ma emberét vezérli, a Föld, a természet és a többi ember kíméletlen kiaknázását célozza meg.

A határaink folytonos szélesítése az ember ontológiai helyzetével egyszerűen nem fér össze. Személyes Énünk (identitásunk) ugyan elkülönít egymástól, társadalmi Énünk azonban annál szorosabban összeköt bennünket. A modern ember pedig, akár egy felfuvalkodott béka, jószerevével csak önmaga „magnagyobbítását” tartja szem előtt. Erre vonatkozóan hadd utaljunk itt Jean de La Fontaine meséjére.⁷

Az ember nem lezárt „egységnek” születik, hanem fejlődése során tesz szert személyiségére, miközben osztozik másokkal azon a szellemi örökségen, nyelvi interakciók és interpretációk világán, amelybe beleszületett. Személyisé-

⁷ Egyszer meglátta a réten az ökröt a béka.

- Milyen hatalmas állat! – gondolta magában irigykedve. A többi békához pedig így szolt:

- Megláthatjátok, hogy még ma megnövök én is ekkorára! - s elkezdte szívni a levegőt magába.

A többi béka körülállta s csodálkozva nézte.

- Hagyd abba az erőlködést! - mondta az egyik.

- Elég már, így is te vagy a legnagyobb köztünk - így a másik.

A béka azonban nem hagyta abba. Kidüllesztve a mellét, mérgesen kérdezte: „Melyikünk nagyobb hát? Az ökör vagy én?”

- Az ökör - felelték.

- A béka még elszántabb lett. A pocakját még jobban fölfújta, még több levegőt szívott magába, már úgy nézett ki, mint valami labda.

- No, ki nagyobb? - nyögte ki nehezen.

Ám a választ már nem hallhatta. Hatalmas pukkanással szétrepedt

günk szerves része egy másokkal megosztható, valameny-nyi ember által fenntartott, tovább formált és az újabb generációkra átörökített (kultúrának) szellemi szférának. Ezen belül az egyén alakuló-formálódó személyisége a körülményektől függően számtalan lehetőség csíráját hordozza magában: ha kell, „ezerarcú” tud lenni, több szerep egy személyben, máskor egy szerep a végletekig feszítve.

Hogy az ember miképpen viszonyul másokhoz és természeti környezetéhez, kizárólag azon múlik, hogy mit tart saját magáról, kinek tartja magát. Az egyéni személyiségstruktúra kialakulása, ami egyet jelent emberfelfogásunk, társadalom-felfogásunk és természetfelfogásunk kialakulásával, maga az individuáció.⁸ A törzsi társadalmak szintjén valamelyest jobban átlátható mindez. A törzs mint közösség a mindennekfelett való egyedüli realitásként van jelen minden egyes tagjának az életében (Énjében), az egyén pedig közvetlenül azonos azzal a társadalmi szereppel, amelybe nemzetségének ilyen vagy olyan nemű és állású tagjaként beleszületik. A közösség rendje számára megváltoztathatatlan, szent és félelmetes adottság, amitől egész életében feltétlenül függ. Egyénisége a csoportegyniség része és tükörképe, nem is tudná magát attól elvonatkoztatva szemlélni, mint ahogy fenntartani sem tudja magát saját csoportján kívül.⁹ Törzsi szinten tehát az Én

⁸ Vö.: Hódi Sándor: Azonosságkeresés – identitástudat. Híd, 1987. 02. 11.

⁹ Lányi András: „Ez a folyó része a lényemnek...” A személyiség ökológiai elméletéhez. <http://www.okotaj.hu/szamok/20-21/ideolog2.html>/2014. 12. 02.

határai még egyértelműek, legalábbis nem kérdésesek. (Nem szükséges „telekkönyvezni”.)

A mai ember számára társadalmi környezete – társas viszonyai – Én-tudatában nem mint populáció van jelen, amelynek ő maga is szerves része, hanem úgy tekint magára, mint csoporton kívülire, aki a javakon, a természetben (mint afféle húsfazékón) másokkal osztozni kényszerül. Ez a tapasztalat saját önértelmezésének a fonákja, a feje tetején áll a világ benne. A mai ember önmagát társadalmi adottságaitól elidegenedettnek éli meg, azokat kényszerű, vagy legalábbis külsődleges köteléknek érzi. A száműzés sokáig az egyén „társadalmi megsemmisülését” jelentette, nem egyszerűen csak „leválást”, elkülönítést a csoporttól, hanem szinte halálos büntetést. Ma az emberek önként, nem kis áldozatot vállalva kelnek útra és hagyják el övéiket – beleértve ebbe szeretteiket, mindenféle rendű és rangú kapcsolataikat, szülőföldjüket, nyelvüket. Mindezt korántsem úgy élik meg, mint társadalmi Énjük megsemmisülését, ellenkezőleg, szabadságuk kiteljesedését látják benne.

Ennek a feje tetején álló gondolkodásnak a következtében igyekeznek a ma embere tisztázni az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, s kölcsönös kötelezettség-vállalással garantálni azokat a kereteket, melyek között ő másokkal, mások övele rendelkezhetnek. Társadalmi természetű alól próbálja magát emancipálni szabad egyénné, ahelyett, hogy magát a társadalmat próbálná élhetőbb közösséggé szervezni. Ennek a feje tetején álló gondolkodásmódnak a következtében azt sem bánja, hogy közben nem szabad

emberré válik, hanem maga válik passzív nyersanyaggá a tömegtermelés és az irányított kényszerfogyasztás rendszerében, ahol csak mint munkaerő és vásárlóerő forrása jön számításba,¹⁰ ettől a szerephelyzettől eltekintve nem jelent semmit.

Nem vállalkozunk itt a „szabad ember” eszmetörténeti előzményeinek feltérképezésére, Kant nevét azonban meg kell említenünk, amennyiben úgy vélte, hogy a „szabad akarat” révén fenntartható az ember autonómia-igénye. Legalább fenntarthatónak látszott abban az értelemben, hogy az akarat szabad, és szabad akarat révén az ember képes arra, hogy meghatározza céljait. Erre a meglátásra épült aztán, hogy „a felvilágosodott liberalizmus szellemében sikerül biztosítani az önmagukban teljes, kerek és oszthatatlan egyéniségek számára a társadalmi közlekedés lehető legkevesebb korlátozással járó rendszerét”.¹¹

Ehelyett azonban, ha úgy tetszik, éppen az egyén szabad akaratának „parttalanná” válásával, az Én határainak túldimenzionálásával a nehézségek egyre szaporodnak és súlyosbodnak. Ezen a téren sajnos éppen a pszichológia tette a legrosszabb szolgálatot, amennyiben mindent lehangolva próbálta magyarázni, hogy „kivédhetetlen bizonyítékokkal” rendelkezik arra vonatkozóan, hogy az Én még a saját háza táján sem úr, hiszen lelki életünk nagyobbik részét tudattalan és akarattalan ösztönkésztetések vezérlik, amelyek messzemenően kihatnak választásainkra, jellemünkre és kulturális teljesítményünkre. A szemé-

¹⁰ Id. m. uo.

¹¹ Id. m. uo.

lyiség integritásáért kezeskedő személyes-társas kapcsolatok, törvények, erkölcsi normák stb. helyére már a múlt század elején „elfojtások”, „komplexusok”, „szublimációk” kerültek, amelyek voltaképpen megkérdőjelezték az egyéni felelősség szerepét, hiszen az Én határainak kérdése immár nem másokat tekintetbe vevő lelkiismereti kérdésként merült föl, hanem megfoghatatlan ösztönök és késztetések folyamányaként, amelyekkel kapcsolatban „stabil” Én-határokról nem beszélhetünk.¹²

Az emberek mint „individuum-atomok” öntörvényű működésére vonatkozó elméletek később megülték a tudományt, a művészet világát, és alaposan átítatták a közgondolkodást. Napjainkra az egyén Énjével és várható viselkedésével kapcsolatban elméletileg sikerült szinte nullára redukálni a környezet (egyébként meghatározó) szerepét, egyúttal felértékelni, az egekig magasztalni a bennünk rejlő „szubjektív elem” (bármilyen is az) hatását, jelentőségét.

„Nem vitás, eme felfogás viharos sikereit nem tudományos vagy filozófiai megalapozottságának köszönheti, hanem annak az erőteljes pozitív visszacsatolásnak, amellyel a társadalom totális megszervezésére készülő politikai irányzatok és gazdasági érdekeltségek üdvözölték, terjesztették, finanszírozták és siettek eredményeit a gyakorlatba átültetni” – idézzük egyetértően Lányi András ide vonatkozó szavait, aki fejtegetéseit, a lényegét láttatva, így folytatja: „Századunk gondolkodó elméinek többsége

¹² Id. m. uo.

mindazonáltal kitartott amellett, hogy az ember személyiségeinek teoretikus eltüntetése nem több bűvészműtávkányánál. Fenomenológiai, perszonalista, egzisztencialista, interakcionista, hermeneutikai, anarchista és más egyéb lobogók alatt azt bizonygatták ellenfeleiknél nem kevésbé meggyőző érvekkel, amit egyébként a maga személyes élettapasztalatából mindenki tudhat, hogy ez a modern tudományosság eszközeivel azonosíthatatlan, ki- és beszámíthatatlan lény változatlanul él, szenved, örül és remél, ami pedig csődöt mondott, az csupán az analitikus redukció módszere, amely az élet jeleit bonckéssel a kezében keresi.”¹³

Lányi fejtegetéséhez annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy az ily módon gondolkodó emberekre, mint „többségre” hivatkozni, szépítő túlzás lenne. Valójában az individualitás, mint végső magyarázó elv abszolutizálása olyannyira átítatta a mai ember tudatvilágát, hogy ez alól, feltéve, ha szakmai előmenetelre számítanak, „többsyre” a szakmabeliek sem tudják kivonni magukat. Nem beszélve az irányadó gurukról, akik nevet (rangot, pénzt) azzal szereztek maguknak, hogy terápiás eljárásaikkal megmutatják a „tőről metszett” (közösségüket megtagadó) embereknek is életük állítólagos célját és értelmét.

Az „önmegvalósítás” megszállott híveit nehéz, vagy csaknem lehetetlen meggyőzni arról, hogy az ember Énje, személyisége nem a fizikai térben és nem antropológiai értelemben létezik, nem dolgot kell értenünk alatta, hanem szellemi viszonylatot. Az Én és Nem Én, az egyén és kör-

¹³ Id. m. uo.

nyezete közti kontaktusokkal nem magányos egyének lépnek egymással kapcsolatba, hanem kivétel nélkül mindenki a társadalmi érintkezés során tesz szert öntudatra, és kizárólag a társadalmi érintkezés során válik önnön szemében és a másik ember számára – személlyé. Más szóval egymás által válunk személlyé. „A kognitív pszichológia, a társadalomlélektan és a kommunikáció-elmélet századunk közepére hitelt érdemlően bebizonyította, hogy az egyén csak fokozatosan tanulja meg magát Én-ként azonosítani és elhatárolni a létfontosságú Másikhoz fűződő viszonyaiban.”¹⁴

Bármilyen furcsán hangzik, az Én, az öntudat számára a kiindulópont nem az Én, nem a belső készítés, hanem maga a kapcsolat. Sőt, ami a kapcsolat mögött van. Az ember ugyanis a saját megnyilatkozásait kizárólag mások válaszaiból érti meg. Úgy érti meg magát, hogy mások megértik őt. Annyiban értelmes lény, amennyiben számít a mások megértésére, és amennyiben ő másokat megért.¹⁵

Minden gondolatunk, tapasztalatunk egy másokkal vállalt közös „projektumra” vonatkoztatva nyeri el értelmét. Életünk, noha szubjektív döntések sorozatának látszik, lényegében véve közös alkotás. Közös alkotás azokkal, akikkel együtt élünk, akikkel naponta vagy elvétve, de kapcsolatba kerültünk. Közben felhasználjuk azt a szellemi és anyagi örökséget, amit ránk hagyományoztak eleink. Ennek a sokféle viszonynak, kontaktusnak, dialógusnak az

¹⁴ Id. m. uo.

¹⁵ Peter L. Berger--Thomas Luckman: The Social Construction of Reality. New York, Doubleday, 1967. 130. o.

eredményeként, az egymásra való hatás alanyaként formálódunk személyiséggé. Annyiban létezőnk személyként, amennyiben mások számításba vesznek bennünket.

Világos beszéd. Lányi fentebb kifejtett gondolataival teljes mértékben egyetértek, azzal a kiegészítéssel, hogy az ő filozófiai okfejtését megpróbáltam pszichológusként értelmezni. Néha erre a szakmai megközelítésre sincs szükség, annyira a pszichológia térfelén jár okfejtésével. Például amikor Descartes-re hivatkozva azt állítja, hogy a gondolkodás nem egy magába zárt gondolkodó ember (Én) létezésére vall, hanem mindenekelőtt egy nyelv és egy beszédkapcsolat előzetes meglétére. „Gondolkodom, tehát vagyok” helyett legfeljebb azt mondhatjuk, hogy gondolkodom, tehát vagyunk.¹⁶ Ez az állítása összecseng Heidegger szavaival, aki szerint az öntudat nem valamiféle szellemi organizmus, és nem úgy lakik az emberben, mint a csiga a házában, hogy kibújik és visszahúzódik. S nem is az emberben lakik, hanem az ember az, aki a nyelvben lakozik, ahol a megértés végbemegy. Voltaképpen nem is a nyelvben, hanem a szavak értelmében. És nem is a szavak értelmében, hanem a beszédben. De nem is a beszédben, hanem „a párbeszédben, melyben az emberek egymással szót értenek.”

A pszichológia számára, már amennyiben a lélektan a személyiséggel (az Énnel) kíván foglalkozni, (bármit is

¹⁶ Lányi András: „Ez a folyó része a lényemnek...” A személyiség ökológiai elméletéhez. [http://www.okotaj.hu/szamok/20-21/ideolog2.html/2014.12.02.](http://www.okotaj.hu/szamok/20-21/ideolog2.html/2014.12.02)

értsünk Én alatt) ennek az okfejtésnek nagyon fontos üzenete van. Nevezetesen, hogy a szellemi tartalom nem az Énben van, hanem az Én és a többiek között. Nem olyan, mint a vér, ami bennünk kering, és csak a miénk, hanem olyan, mint a levegő, melyet másokkal együtt belélegzünk.¹⁷ Személyiségünk nem korlátozható fizikai, antropológiai adottságainkra, hanem annak elválaszthatatlan része társadalmiságunk. Ennek köszönhetően a kontaktusok és dialógusok során nemcsak a másik szavait értem meg, nemcsak a benne lejátszódó szubjektív folyamatokat, hanem azt a világot is, amelyben él, tekintettel arra, hogy az a világ az én világom is. Egyazon nyelvi kultúra tagjaként nemcsak ugyanabban a világban élünk, mint azok, akikkel mindennapi életünk során kapcsolatba kerülünk, hanem a kontaktusok, dialógusok révén részt veszünk egymás életében is.

Fatális tévedés, hogy az ember a másoktól való elkülönülésben, ösztönei kielésével, az Én határainak kiszélesítésével tudja önmagát megvalósítani. A helyzet fordítva áll: emberként akkor valósítja meg magát, ha másokban felismeri saját létezésének határtalan lehetőségeit.

Az individualista lemond a létezés kínálkozó gazdagságáról, csak azért, hogy embertársait lekörözze, kihasználja, szegényes szolgáltatokra kényszerítse. Azért, hogy rendelkezék velük, még arra is képes, illetve csak arra

¹⁷ Martin Heidegger: Levél a humanizmusról. In: Martin Heidegger: "...költőien lakozik az ember..." (vál. Pongrácz Tibor), Budapest--Szeged, T-Twins--Pompeji, 1994. 117. o.

képes, hogy megfossa őket saját életüktől, jóllehet ennek semmi köze az Én határainak kiszélesítéséhez. Ezek már Emmanuel Lévinas szavai, akit Lányi András egyetértően idéz.

Amikor a modern ember egyedül próbál a világban boldogulni, úgymond „önmegvalósításra” törekszik, minél rafináltabb eszközökhöz folyamodik hatalma, befolyása növeléséhez, és minél bőségesebben gondoskodik saját úgynevezett szükségleteiről, minél több és kellemesebb elfoglaltságot, örömet talál ezeknek a szükségleteknek a kielégítésében, és minél kevesebb képességét veszi igénybe az egyhangú hajsza mellett, amit a pénzkeresetté züllesztett munkavégzés jelent, annál kínzóbb és megválaszolhatatlanabb marad számára a kérdés, hogy mi végre él. Félreértette léthelyzetét: uralkodni akar a többiek, sőt a természet fölött, ami képtelenség. A végén ugyanis nem Isteni lényé válik, aki másoknak törvényt szab, csupán élősdívé lesz: uralma, élete legfeljebb a hullán lakmározó férgek királyságához hasonlatos.

A továbbiakban elemzés tárgyává tesszük az Én-tudat kialakulását, majd a nyugati kultúrában széles körben meghonosodott haszonelvű szemléletet, amely alaptalanul határozza meg az embert belső késztetéseivel, szükségleteivel.

AZ ÉN KIALAKULÁSA

Az újszülöttnak nincs önmagáról való tudása, saját magát a környezettel való differenciálatlan egységben érzékeli. Az önmagára eszméléshez, az „Én” kialakulásához arra van szükség, hogy elkülönítse magát másoktól, először az anyjától, aztán a környezetében levőktől, mindenkitől és mindentől, ami nem ő. Az „Én” lassan elkülönül a „nem Én”-től. Ez a folyamat azonban megnyugtató módon sosem zárul le teljesen, mert az, amit Énnek nevezünk, tulajdonképpen sok-sok Énből, Én-szerepből formálódó, összeálló mozaik. Személyes tapasztalatok, értékek, gondolatok, elvek egymásra rakódását jelenti.

Az Én-fejlődés első fontos állomása a csecsemő saját testének érzékelése, testhelyzetéről, mozgásáról, testsémájáról alkotott benyomása. Ezek az első benyomások megteremtik a másokhoz való viszonyítás lehetőségét. Az embercsecsemő nagyjából fél éves kortól kezdi érzékelni testét, ekkortól kezdi érzékelni a testi Énjét elkülönülni az anyjától. Az elkülönülés azonban korántsem egyértelmű. Nem lehet egzakt módon mérni, kimutatni, hiszen a csecsemő érzelmiileg továbbra is szorosan összeolvad az anyjával, együtt él vele, úgyszólván egy vele.

A csecsemő kezdetben szapora, célszerűtlennek látszó spontán mozgásában később egyre több a szándékosság. A próbálkozások végtelen sorával szerez tapasztalatot minden emberpalánta arra vonatkozóan, hogy testi aktivitásai milyen hatást váltanak ki a környezetéből, elsősorban az anyjából. Ezeknek a visszajelzéseknek köszönhetően hoz-

závetőlegesen már egy éves kora körül érzékeli, tapasztalja, hogy aktivitásával hatni tud másokra. Önmaga hatékonyságának ez a korai megtapasztalása szolgál az ember számára későbbi kompetencia érzésének az alapjául. Az anya, illetve a környezetünkben levő személyek válaszkészsége bizonyára meghatározó jelentőségű ebből a szempontból, de túlzás lenne azt állítani, hogy később ezen múlik minden. Túlzás lenne továbbá azt állítani, hogy a fejlődéslélektan töviről-hegyire ismeri ezt a folyamatot, mármint a későbbi kompetencia-érzés kialakulásának mechanizmusát. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a gyermek részéről megfigyelhető spontán mozgások és a környezet válaszkészsége az Én másokhoz való viszonyát illetően a későbbiekben fontos szerepet játszik.

Az egyéves gyermek már többnyire képes másoktól megkülönböztetni magát. Hamarosan felismeri tükörképét is, figyelni kezd a nevére. A járás megjelenésével egy csapásra megváltozik, kitágul a világ körülötte. Felismeri, hogy a helyváltatással el tud távolodni az anyjától. Érzékelve, megtapasztalva a testi közelség lazulását, mind határozottabb érzéssé válik benne testi különvalósága, ám továbbra is erős érzelmi függőségben van az anyjával. Ha például kikerül az anyja látóköréből, és nem érzékeli annak közelségét, azonnal nyugtalanná válik, elveszítettnek érzi magát, szeparációs szorongás lép fel benne.

Három-négyéves korban megjelennek a „lelki Én” csírái. A gyermekben, immár másoktól elkülönülten, egyre jobban megszilárdulnak a függetlenül létező, önálló „Én” határai. Ehhez azonban előbb feltétlenül szükség van arra,

hogy megnyugtató módon kialakuljon benne a tárgyi világ állandósága.

Az Én-tudat első kézzelfogható megnyilvánulási jelei az óvodáskor kezdetén figyelhetők meg, amikor a gyermek elkezd használni az „én”, „enyém”, „nekem” névmásokat. Ezzel nagyjából egy időben kezd ragaszkodni saját tulajdonához. Nem szívesen engedi át játékait más gyerekeknek. Sír, ha akarata ellenére mégis erre kényszerítik.

Megjelenik az első dackorszak: az én-élmény *gyakorlásának* időszaka, ami fokozódó önállósodási törekvésekben, önérvényesítési tendenciákban, az „én akarom”, „én csinálom” folytonos hangoztatásában jut kifejezésre. A gyermeknek ezek a törekvései gyakran akadályokba ütköznek, hiszen sokszor olyasmit „akar”, amit nem lehet ráhagyni, nem lehet megengedni. Az akarati törekvések megghiúsulása frusztrációs forrás számára, de végül is ezeknek a feszültségeknek a feldolgozása, elviselése, illetve a 3-5 éves gyerekek dacreakcióinak a környezet részéről való kezelése vezetnek el a szülői normákkal való azonosuláshoz.

Az a folyamat, amelynek során külön személlyé válnunk, sok-sok próbálkozással, kontaktussal, szorongással, konfliktussal jár. Erős bennünk a készítés a saját Én kialakítására, ugyanakkor az elszakadás szorongást, szeparációs félelmet von magával. Idővel aztán mind nyomasztóbbá válik a szoros összetartozás, mind terhesebbé válik, mert úgy érezzük, hogy az önmagunk feladásával jár. Ugyanakkor bennünk él az összetartozás vágya, a kötelekhez való ragaszkodás. Ez az ellentétes érzelmi hozzáál-

lás, ez a kétirányú vágy kényszerít bennünket alkalmazkodásra, s végül a saját Én kialakítására.

Énünket tehát nemcsak késztetéseink, ösztöneink, szükségleteink, akaratunk formálja, hanem a környezetünk velünk szembeni elvárása, hozzánk való viszonyulása is. Az elvárásoknak való megfelelés néha olyan erős, hogy óvodáskorban a gyerekek többsége már olyannak látja önmagát, amilyen képet a felnőttek mutatnak számára. Énképe tulajdonképpen a szülők, illetve a nevelők véleménye. Igen hamar megtanulja, hogy mi az, amit a környezete dicsér vagy rosszall. Mikor mondják rá, hogy „ügyes vagy” és hogy „megint ügyetlen voltál, „jó vagy”, „rossz vagy”. A sokszor elhangzó dicsérő, kedveskedő, vagy ellenkezőleg a lekicsinylő, indulatos szavak hosszabb távon sokszor önbeteljesítő jóslatként fognak valóra válni. Akár egész életre szóló parancsként íródhatnak lelkünkbe, meghatározva énképünket és a világhoz való viszonyulásunkat.

Az énkép a gyermek önmagáról szóló, érzelmekkel át-szőtt ismereteinek a rendszere, ami a környezet visszajelzése alapján formálódik. Amit Én érzek, gondolok és akarok, elvárom, hogy figyelembe vegyék mások is. Ha nem teszik, nem veszik figyelembe, úgy élem meg, hogy engem vesznek semmibe, ami haragra gerjeszt. Mivel ezzel mások is így vannak, az emberek kölcsönösen – gyakorlatilag örökösen – elégedetlenek egymással, mert veszélyeztetve látják Énük határait.

Nem véletlen, hogy a gyermeknevelési elvek körül indulatos viták folynak. Ma széles körben elfogadott nézet,

hogy a szülők és a környezet részéről a gyermek akarati törekvéseit elfogadó, a spontán érzelmkifejezést megengedő, a gyermek viselkedését szinte mindenben támogató magatartás a kívánatos. Állítólag ez az egyoldalú – a gyermek óhajainak, szeszélyeinek alárendelő – attitűd vezet a „pozitív” énkép kialakulásához. Ennek a megengedő-alárendelő nevelői magatartásnak a folyamánként, mondják, a gyermek azt tanulja meg, hogy maga is tud környezetére hatni, felnőttként tehát képes lesz döntéseket hozni, tetteiért felelősséget vállalni. Az, hogy az egyoldalú, mindent megengedő nevelői magatartás folyamánként hogyan és mitől alakul ki a feltételezett „felelősségvállaló magatartás”, persze csak spekuláció, pszichológiailag semmivel sincs alátámasztva.

Az „önmegvalósításra” való hivatkozás azonban ma véget vet mindenféle nevelési vitának. Elég erre a feletébb ködös fogalomra utalnunk, és mindenki elhallgat, fejet hajt, beadja a derekát. Elvégre ki az, aki nem tartja legfőbb értéknek az ember egyediségét, annak „kiteljesedését”, „önmegvalósítását”? Csakhogy elég a dolgok felszínét megkapargatni, máris kiderül, hogy „önmegvalósítás” alatt a mai világban nem a személyiség kiteljesedését, hanem az ember „valakivé válását” kell értenünk. Nem az egyedi ember társadalmi érettségét, szellemi gazdagságát, érzelmi sokszínűségét, hanem pénzt, befolyást, hatalmat, hírnevet jelent.

Kétségtelen, hogy a mindent megengedő nevelői magatartás jobban kedvez a gyermekben kifejlődő erőszakos önérvényesítési tendenciáknak, mint a felelősségteljes

magatartásnak. Ha valaki idejében nem tanulja meg, hogy mások figyelmét felkelteni, támogatását megnyerni csak úgy lehet, ha mi is odafigyelünk másokra, ha mi is igyekszünk eleget tenni a velünk szembeni elvárásoknak, annak később nehezebbre esik az alkalmazkodás minden formája. A mindent megengedő magatartás voltaképpen csak fokozza az ellenkezésben megnyilvánuló, indulatoktól fűtött magatartást, amely az újabbnál újabb, sokszor teljesíthetetlen szükségletekre irányuló törekvésből fakad.

Megbízható Én-tudatra csak úgy lehet szert tenni, ha az ember személyiségfejlődése során nem csak saját szubjektív késztetéseire, szükségleteire összpontosítja figyelmét, hanem tekintetbe veszi mások szükségleteit, s azt, hogy őt miképpen értékelik és értelmezik mások, hogyan tekintenek törekvéseire és személyiségjegyeire.

Nem kétséges ugyanakkor, hogy az önállósodási törekvéseket mereven elutasító, azokat kíméletlenül letörő, büntető, agresszív nevelői hozzáállás bizonytalan, szorongó, agresszív (ha úgy tetszik: „negatív”) énképet eredményez. Ha a kisgyerek önmaga hatékonyságának megtapasztalása helyett folyton falakba ütközik, mindig megaláztatásban van része, egy idő után feladja próbálkozásait. Meggyőződésévé válik, hogy az események alakulására nincs semminemű befolyással, s túlzottan alkalmazkodó, sodródó személyiséggé válik.

Freud szerint az emberi személyiség viszonylag merev képződmény, melynek „működését” a velünk született „belső hajtóerők” és az életünk első (nagyjából) öt évében bekövetkezett események határozzák meg. Vagyis Freud

szerint a tudat, az észlelés, az emlékezés és végső soron az Én is biológiailag megalapozottak, ösztönökön alapsznak, amelyek között a szexuális ösztöné a „vezérszólam”.

Freud szerint magát az Ént úgy kell elképzelnünk, mint egy jéghegyet. A vízből kiálló részünk az „aktuális Én”, ez tudatos. A lélek „víz alatti” része a „tudattalan”. Itt találhatóak a késztetések, a vágyak, az elfojtások miatt hozzánk nem férhető emlékek, amelyek „rejtetten” befolyásolják cselekedeteinket, életszervezésünket. A tudattalannak, a jéghegy „víz alatti” résznek két része van. Az ősi, primitívebb részéhez („Id”) tartoznak az azonnali ösztönkielések. A másik része (az Ego) már valamelyest a valóság követelményeihez igazodik, amennyiben csak megfelelő környezeti feltételek mellett kerül sor belső impulzusaink kielégítésére. Ám nem kerül sor maradéktalanul minden belső késztetésünk kiélésére, mert a „szuperego”, a felettes Énünk még mindig megakadályozhatja a cselekvést. A „szuperego” a társadalom értékeinek és erkölcsi normáinak a belső megfelelője, mondhatjuk, hogy az egyén lelkiismerete.¹⁸

Freud elmélete annak példajaként kerül itt említésre, hogy az „önmegvalósítás” ideológiai háttereként feltételezi a *tudattalan lelki hatások* létét, ami magyarul szólva azt jelenti, hogy minden cselekedetünknek, gondolatunknak,

¹⁸ Vö. Sigmund Freud: *Az őszvalami és az én* (Panthenon, 1937; Hatágú Síp, 1991). *A mindennapi élet pszichopatológiája* (Világirodalom Könyvkiadóvállalat, 1923; Somló Béla, 1932; Bibliotheca, 1958; Cserépfalvi 1992),

érzelmeinknek bennünk rejlő, mélyen fekvő oka van, s ezek az okok többnyire tudattalan vágyaink, ösztöneink. Bizonyos tudattalan gondolatok és emlékek – különösen a szexuális és agresszív jellegűek – a neurózis forrásává válhatnak, ezek azonban kezelhetőek a pszichoanalízis során a tudattalan gondolatok és emlékek felszínre hozásával. A pszichoanalitikus iskola elméletén működő terápiák az emberi magatartás tudattalan motiváló tényezőinek feltárására és megértésére építenek. Az elmélet is, az alkalmazott technikák is ennél a sematikus vázlatnál persze sokkal bonyolultabbak. A pszichoanalízis végül is annyira összetett, sokrétű, szerteágazó, hogy nem lehet róla egyszerűen azt állítani, hogy „igaz” vagy „hamis”. Tény, hogy Freud személyiségmodellje új távlatokat nyitott a pszichológiában, részleteiben fontos meglátásokat tartalmaz, mindazonáltal még ma is jelentős mértékben hátráltatja az Én társadalomlélektani összefüggéseinek megértését.

Amíg Freud az emberi viselkedést elfojtott szexuális tartalmakkal magyarázza, egyik volt tanítványa, Adler¹⁹ – vele ellentétben – nem nagy jelentőséget tulajdonított a szexuális ösztönöknek, egyáltalán a belső késztetéseknek. Azt a nézetet vallotta, hogy az ember társadalmi lény, ehhez kötődnek legfontosabb motívumai. Az alapelvet illetően azonban megmarad freudistának. Elismeri, hogy az embert társadalmi hatások „szocializálják”, ugyanakkor azt tartja, hogy maga a szociális érdeklődés és irányultság is velünk született tulajdonság.

¹⁹ Alfred Adler: *Életünk értelme*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1996.

Az ember születésétől fogva „felsőbbrendűségi” érzésétől vezéreltetve arra törekszik, hogy uralkodjon környezetén, és hatalmát kiszélesítse, erősítse. A környezet és a társadalom ezt a felsőbbrendűségi érzést szabályozza, az egyén dominanciátörekvését korlátok között tartja. Néha teljesen elnyomja, ezzel azonban túllő a célon. Amennyiben ugyanis a felsőbbrendűségi érzés az egyén hátrányos társadalmi helyzetéből vagy személyi fogyatékoságából fakad, ha ezt nem tudja valamivel kompenzálni, ellensúlyozás híján minden további korlátok közé szorítás: lenézés, mellőzés, bántalmazás, megbetegítheti a lelket. Az „egó” ekkor kisebbségi komplexust fejleszt ki magában, mely hamis énképet vetít a tudatba, ami további kudarcokat, sőt pszichoszomatikus betegségeket okozhat. Ennek kompenzálása végletesen egocentrikus viselkedésre készítheti az embert. A kisebbségi komplexussal élő ember ugyanúgy figyelmen kívül hagyja környezetét, ahogy saját magát is mellőzte környezete gyermekkorában.

Adler nemcsak észrevételezi az Én kialakulásának el-
lentmondásos folyamatát, hanem – a kisebbségi komplexusok fogalmát megalkotva – néha az Én határait is kifejezetten problematikusnak tartja. A kisebbségi komplexusoktól szenvedő embert ugyanis szüntelenül saját Énje foglalkoztatja, azt szeretné „magnövelni” valahogyan. Jó példája ennek az alacsony emberek egy jellegzetes típusa, akiknél – alacsony termetük miatt – a testmagasság ún. „Napóleon komplexust” vált ki. Az ilyen emberek bármit elkövetnek, hogy „nagy embernek” tűnjenek mások számára. Néha egyenesen „megváltónak” tekintik magukat.

Előfordul ennek a fordítottja is: a magas emberek „fordított” Napóleon komplexusuk miatt végtelenen jelentéktelennek gondolják magukat.

A „kisebbségi komplexusok” fogalmának bevezetése mellett mindenképpen előremutatónak kell tekintenünk a „kreatív” Én fogalmának bevezetését. Adler úgy tekint az Én-re, mint egy szubjektív rendszerre, amely értelmezi és jelentéssel látja el az ember élményanyagát. Ez a meglátása ma is teljességgel helytálló. Tanainak harmadik újdonsága a személyiség egyediségének, minden egyén saját életstílusnak a hangsúlyozása.

Adler mellett a pszichoanalízis megújítói közé tartozik Jung is. Jung sokáig apafiguraként tekintett Freudra, nem értett azonban egyet vele a sexualitás túlhangsúlyozásában, és később ez vezetett barátságuk felbomlásához is. Jung igyekezett a freudi libidó fogalmának kiterjesztésére, oly módon, hogy azt egy általános „lelki energiának” tekintette, és nem csupán szexuális hajtóerőnek. Nála a libidó magába foglalta az agressziót, a szerzési késztetést, az érdeklődést, szellemi erőfeszítést. Később véglegesen elszakadt Freudtól és a pszichoanalízistől.

Jung szerint minden ember egója kialakít egy olyan személyiségrészt, amivel érintkezik a többiekkel. Ez a „persona”, afféle szerepszemélyiséget jelent. A szerepszemélyiség nem azt jelenti, hogy az ember személyisége valahogy azonos lesz társadalmi szerepével, ahogyan megfigyelhető a törzsközösségekben élő embereknél, hanem olyasféle maszkot, amilyent a színészek öltöttek fel, hogy eljátszsanak egy szerepet. Egy „personánk” van, de több

szerepben is szerepelünk. Ma úgy mondanánk, hogy többféle identitással (Énnel) rendelkezünk. A jungi persona nem azonos velünk, hanem Énünk egy része, ami a társas kapcsolatok során alakul ki bennünk. Személyiségünk magját azonban nem ez a persona jelenti, hanem a „Selbst”, amit nem lehet pontosan magyarra lefordítani, de nagyjából a „mély”-Énnek, a személyiség központjának és totalitásának a kifejezője akar lenni. Az emberi élet célja, mondja Jung, a „Selbst”-tel való kapcsolat kiépítése, voltaképpen a hozzá való eljutás, ami Jung értelmezésében egyet jelent az „istenérzékelés” képességével. A „Selbst” révén ugyanis fel tudjuk venni a kapcsolatot Istennel.

Itt eltekintenénk ennek az „istenérzékelésnek” a további részletezésétől, viszont megemlítenénk a „kollektív tudattalan” fogalmát, ami szintén Jung nevéhez kötődik. A „kollektív tudattalant” nem az egyén életének az eseményei töltik fel, hanem velünk született örökség. Ehhez az ősi örökséghez álmainkban (vagy a terápia során) tudunk hozzáférni. Jung szerint egyébként a pszichikum önszabályozó rendszer, amelynek a tudatos és tudattalan egyformán fontos része. A tudatot fénycsóvához lehetne hasonlítani, amely által csak azt látjuk, amire éppen „odavilágítottunk”. Életünk során ügyelnünk kell arra, hogy a tudattalan tartalmakat is beengedjük a tudatosba. Lelki zavarok esetén a terápia a tudatos és a tudattalan integrálására, a köztük levő egyensúly helyreállítására irányul.

Az Én-tudattal kapcsolatosan fontos lehet még Jung „árnyékszemélyiség” fogalmának a megemlítése. Az „árnyékszemélyiségünk” voltaképpen saját elfogadhatatlan

én-részeinket személyesíti meg, leginkább álmunkban bukkan fel, többnyire másokra kivetítve.

Jungnál, mint látjuk, a személyiség kibontakozása – az individuáció – úgyszólván mitológiai formákat ölt. Az Én voltaképpen állandó változás, kényszerű alkalmazkodás, a múlt, a jelen és a jövő közötti szüntelen egyensúlyozás, ami racionális ésszel nehezen ragadható meg. Jung arra próbál rávezetni bennünket, hogy a mindenség apró és kiszolgáltatott lényei vagyunk, s elméletének háttérében – kimondva, kimondatlanul – a teremtés-érzés áll.

A SZÜKSÉGLETEK HIERARCHIÁJA

Amíg a freudisták számára, bár különböző formában, de az ösztönök és késztetések szolgáltak az Én-megvalósítás alapjául, mások a szükségletekkel próbálnak magyarázni mindent az égvilágon. Hovatovább úgy tűnik, hogy Énünk voltaképpen a szükségletek tárháza, különböző szükségletek egymásra rakódása. Ezt akár szó szerint is érthetjük, amennyiben Abraham Maslow, neves humanista pszichológus, szellemes módon ábrázolta Énünk kialakulásának folyamatát: az emberi szükségletek hierarchiáját szemléletesen egy piramishoz hasonlította, mint a pszichés fejlődés során egymásra épülő indítékainkat.²⁰

²⁰ Maslow, A.H.: *Motivation and personality*. New York, 1954

Maslow szerint az ember először legfontosabb szükségleteit elégíti ki, és csak azután törekszik a magasabb rendű szükségletek kielégítésére. Az éhes embert egyáltalán nem érdekli, hogy milyen a szociális státusa, enni akar. Az alapvető élettani szükségletek (étel, ital, alvás) állnak a szükségletek legalján. Utána következik a biztonság igénye (biztonság, védettség), ezt követik a szociális szükségletek (gyengédség, kapcsolódás), majd jön az elismertség vágya (önbecsülés, siker, elismertség), végül az önmegvalósítás igénye (az élet célja és értelme). A piramis csúcsán az önmegvalósítás áll, mint az ember szükségletének legmagasabb szintű összetevője. A piramisszerűen ábrázolt indítékok egymásra épülnek, de ez korántsem jelenti azt, hogy ezt az utat mindenki végigjárja és eljut a csúcsra. Márpedig Maslow szerint kizárólag a szükségletek „csúcsa” jelenti az „önmegvalósítást”, ahová az emberek többsége nem jut el soha. Nagy részük ugyanis valamelyik szinten elakad. Mivel minden egyes szint elérése magában hordozza a bizonytalan Én-határokat, s a különböző szinten levő emberek nehezen vagy sehogy sem értik meg egymást, az Én-határai kibogozhatatlan gubancra hasonlítanak.

Az Én-határok körüli félreértésekhez (huzavonához) nem feltétlenül szükséges, hogy két ember lelki fejlődése különböző szinten rekedjen meg. Az egyazon szinten levők is gyakran hajba kapnak, mivel a nyugati civilizáció megosztottságon (az individuumok szembenállásán) alapszik. Az egymással való versengés miatt a különböző indítékok és ezek kielégítésére irányuló törekvés, az elért siker

vagy az elszenvedett vereség, de maga a szintmegőrzés sem jut nyugvópontra sohasem. Soha egy percre sem ülhetünk hátratett kézzel, örökös küzdelemre vagyunk ítélve.

Ráadásul az Én-határok bizonytalanná válásához nem feltétlenül kell a másik ember. A környezeti viszonyok változása folyamánként, de bennünk, magunkban is változik, növekszik a szükségletek kielégítésével kapcsolatos igény. Egyre többre és egyre jobbra törekszünk. A szükségletek piramisa is csak elméleti lehetőség, a mindennapi életben az ember nem feltétlenül e szerint cselekszik. A legtöbb ember gond nélkül feladja bensőséges kapcsolatait több, és még több pénzért. Magyarán a szinteket önkényesen felcseréli: az önmegvalósítás igényét pl. alárendeli az anyagi jólétnek, vagyis egy alacsonyabb szükségleti szintnek. A legmagasabb szint, az önmegvalósítás igénye sem feltétlenül úgy jelenik meg benne, mint az élet értelmén való elmélkedés, az emberiség közös céljainak a megvalósítására irányuló törekvés, hanem egyszerűen jobban akar élni. Önmegvalósítás alatt a legtöbb ember valami ilyesmit ért: gondtalanul élni. Szabadságukat azon mérik, hogy kedvük szerint hódolhatnak-e szeszélyeiknek, összevásárolhatnak-e mindent. Személyiségük kibontakozása alatt a fogyasztási javak felhalmozását értik. És azt, hogy ne gátolja őket ebben senki és semmi, se a szüleik, se az iskola, se a háztársuk, se a törvények.²¹

²¹ Vö.: <http://krisztamami.wordpress.com/2011/02/20/onmegvalositas/>

A Maslow által feltételezett piramiselmélet a valóság próbáját már csak azért is nehezen állja ki, mert ahogyan Viktor Frankl megjegyzi, „az élet értelme iránti igény és kérdés gyakran éppen akkor lángol fel, amikor valakinek nagyon rosszul megy. Ezt a haldokló pácienseink éppúgy bizonyítják, mint a koncentrációs és hadifogolytáborok túlélői.”²² Egyszóval a szükségletek egymásra épülése, amely végül elvezet a személyi érettségig, ha nem is minden alap nélküli feltételezés, korántsem jellemző minden ember életszervezésére.

Mások egyetlen szükségletre vezetnek vissza mindent. Pl. Fromm szerint a szeretet az egyetlen ésszerű és kielégítő válasz az emberi létezés problémájára. Ez az a vízió, mely után minden ember vágyakozik, melyet valóra szeretne váltani. Aki igazán szeret egy másik embert, az mindent szeret, szereti a világot, szereti az életet, szereti az embereket. Viszont ha ez a hajtóerő hiányzik, semmiért sem tud szívvel-lélekkel küzdeni, semminek sem tud igazán örülni. Ma nem a szeretet, hanem a szeretetről levált szexualitás tölti be sok ember életét. Ez azonban Fromm szerint pótcselekvés, ami nem elégíti ki a valódi szükségletet, ez a magyarázata annak, mondja, hogy oly sokan krónikus szeretetéttségben szenvednek. Ez a szeretetéttség fakad fel József Attilából, amikor azt írja: *Jaj, szeressetek szilajon!*

A szeretet-vágy azonban nem szeretet, figyelmeztet bennünket Fromm. A szeretetet akarattal sem adni, sem

²² Dr. Kopp Mária: *Motiváció, érzelmek, szorongás* (előadás)

kapni nem lehet. Szeretni csak az tud, akit szeretnek. A szüntelenül kapni vágyó, de adni nem képes ember infantilis felnőtté válik: nem vállal felelősséget, nem köt házasságot, vagy ha mégis, mint férj vagy feleség – egy lesz a sok szeretetre vágyó gyerek közül.

Fromm az emberi kapcsolatok fontosságát a szeretettel teszi hangsúlyossá. Az emberi én csak a szeretet révén mutathat túl önmagán: egy értelmes célra, amiért érdemes élni, küzdeni, beteljesíteni. A szeretet fogalmában nála új értelmet nyer az „önmegvalósítás”, amennyiben egy ügy iránti szolgálatban vagy egy személy iránti szeretetben teljesíti ki az ember önmagát. Fromm értelmezése szerint valaki minél inkább feloldódik a feladatában, minél odaadóbb a partnerével szemben, annál inkább ember, annál inkább lesz önmaga. Nézete szerint minden ember csak abban a mértékben képes megvalósítani önmagát, amennyire meg tud feledkezni önmagáról, amennyiben túllép önmagán.

A szeretet lényegét a legtöbb ember abban látja, mondja Fromm, hogy őt szeressék, és nem abban, hogy ő szeret, hogy képes másokat szeretni. Az Én-határai felől közelítve a kérdéshez, a probléma abban áll, hogy miként érzük el, hogy szeressenek bennünket (miként legyünk szeretetre méltó emberek?), s miként érezzünk mi is mások iránt szeretetet. Fromm szerint voltaképpen ez a személyi érettség feltétele. Az önmegvalósítás ebben, a szeretetre való képességben csúcsosodik ki.

Az emberek azt hiszik, hogy szeretni egyszerű; csak a megfelelő tárgyat, a megfelelő embert nehéz megtalálni,

aki méltó a szeretetünkre, és fordítva, aki szeretetre méltó embernek tart bennünket. Ez azonban súlyos tévedés, mert nem egyéb passzív várakozásnál és (önző) elvárásoknál. Ehelyett nekünk kell igyekezni, hogy ezt a célt valahogyan elérjük, nekünk magunknak kell fáradoznunk érte. A fáradozás sokféle formát ölthet. Tanuljunk, tegyük vonzóvá megjelenésünket, viselkedjünk megnyerően, kellemes modort sajátítsunk el, legyünk mindig készségesek, szerények, jóindulatúak. Szem előtt kell azonban tartanunk, mondja Fromm, hogy azok a módszerek, amelyek révén az emberek igyekeznek szeretetre méltóvá válni, kortól, divattól függőek. Ma például sokan abban a hitben élnek, hogy ha sikerül sok pénzre szert tenniük, ezáltal szeretetre méltók is lesznek. Ez azonban tévedés. A szeretet más elveken működik. Kortól és társadalomtól függetlenül többé-kevésbé szeretetre méltó minden ember, mondja Fromm, aki gyengéd könyörületet tud tanúsítani a szegények, betegek és elesettek, „lesújtottak” (Fromm) iránt. A legmagasabb, legnemesebb és legerősebb fajta szeretet, és ez a leginkább örömteli a lélek számára, az ún. „krisztusi szeretet”, melynek elnyeréséhez csak kevés ember ér fel. Ez a szeretet feltétel nélküli, és kiterjed minden emberre, hívőre és hitetlenre, nemzetiségi, kulturális hovatartozástól, bőrszíntől függetlenül mindenkire. Ez a szeretet azonban minden korban kemény falakba ütközött. Így van ez most is. Ott, ahol a kirekesztettség valamilyen formája jelen van – infantilizmus, sovinizmus, nacionalizmus, vallásos fanatizmus – nem beszélhetünk szeretetről. A nem Istentől származó vallási kultuszok hívei nem tudják se

felfogni, se befogadni ennek a szeretetnek a lényegét. Tulajdonképpen a mai racionális észjárás sem tud a „krisztusi szeretettel” mit kezdeni. Következésképp Fromm szeretet elven alapuló üzenete sem jut el a modern ember szívéhez, aki az Én-tudatot, az élet értelmét, a belső és külső hajtóerőket, az önmegvalósítást illetően homlokegyenest más elveket vall.

A szeretet mint belső hajtóerő esetében természetesen nem az elmélet tudománytörténeti megalapozottsága érdekel bennünket, ahogyan az eddigiekben sem tudománytörténeti kitekintésre törekedtünk, hanem kizárólag a különböző személyiség-felfogások, Én-értelmezések, közelebbről az Én határainak kérdése foglalkoztatott bennünket. Az Én határai Fromm értelmezésében szinte végtelenné tágítható szubjektív érzések, amelyek nem állítanak szembe egymással bennünket, hanem ellenkezőleg, befogadóvá tesznek, összekötnek, ontológiai értelemben az együvé tartozást jelképezik. Mindez azonban csupán vágyálom, hiszen az ember mindennapi életében farkastörvények uralnak mindent. Ott, ahol az élet irányítója a pénz (biztonságos környezetet kell teremteni az utódok felnevelkedéséhez, ami pénz nélkül lehetetlen), ahol egyik ember a másikkal versenyre kényszerül, írott malaszt a szeretetről, mint az ember legfőbb szükségletéről beszélni. Bármennyire is ott éljen a szeretetvágy mint szükséglet az ember lelke mélyén, ezt a világot nem ez a vágy, hanem az érdekek vezérlik, ezért a szeretet aligha töltheti be a neki tulajdonított személyiségformáló szerepet.

A történelem és a természettudományok szoros összefüggése kapcsán sokan próbálták a darwini elméletet a társadalomra is alkalmazni. Ennek szélsőséges formájaként a rasszizmus jut az ember eszébe, amely tudvalevően azt hirdette, hogy a felsőbbrendű faj túlélésre és győzelemre született, míg az a népcsoport, amelyik gyenge, az a túlélésért folytatott harcot elveszíti. Bár ez a felfogás, mint magyarázat ma már rossz emlékű múlt, a versengés megmaradt. A javak, a tulajdon, a pénzeszközök ellenőrzése és elosztása körül kíméletlen harc folyik, amit sokan az egyének közti „szabad versennyel” igazolnak. Valójában szó sincs „szabad versenyről”, szó sincs a legkiválóbbak győzelméről. Ez csak porhintés, de erről majd később.

Fromm egyébként a „kapitalista jellemvonások” között említi „az embertársak iránti együttérzés megtagadását”, ami helyett a „gyűjtés és birtoklás”²³ válik a mai ember legfőbb jellemvonásává, belső mozgatórugójává. Fromm szerint Freud az ember egzisztenciális problémáit biológiai problémákká redukálja. Ezzel szemben, mondja, az ember alapvető problémája az egyén és a világ viszonyának jellegében van. Tehát nem önmagában az emberben, hanem annak valamely szükségletéhez kötődő frusztrációban, gátlásban. Továbbá helyénvalóan hívja fel a figyelmet arra a sajátosságra, hogy az egyén és a társadalom viszonya nem statikus jellegű. És épp azért nem, mert az ember szükségletei, hajlamai, érdeklődése nem biológiai örökségből fakadnak, nem az ember „természetéből” származ-

²³ Vö. Erős Ferenc, id. m. 192. oldal

nak, hanem annak a társadalmi folyamatnak az eredményei, amelyek a konkrét embert létrehozzák. Más szóval, a társadalmi környezet nem csupán „elfojtó” (tiltó, gátló, neurotizáló) szerepet játszik az ember életében, hanem teremtő funkciója is van. Ami magyarán azt jelenti, hogy az ember „természete”, illetve, amit annak vélünk (szükségletei, szenvedélyei, aggodásai, törekvései, céljai) kulturális termékek.²⁴

A *Menekülés a szabadságtól* című műve kristálytisztán tartalmazza a „humanista” Fromm álláspontját. Ebben a művében az ember személyiségét, karaktervonásait, énjét stb. már nem a kisgyermekkorai traumákkal magyarázza, nem a libidófejlődési zavarokból származtatja, ahogyan a freudisták, hanem olyan lelki mechanizmusként értelmezi, amellyel az egyén – a tünetek révén – megpróbál megszabadulni az elidegenedéstől, a magánytól, az elszigetelődéstől, a negatív szabadságtól. Ennek ellenére elmélete még mindig magán viseli a freudizmus jegyeit, amennyiben az individuum „felbomlásáról”, „eróziójáról”, a mindent átfogó és ellenőrző tömegkultúra káros hatásáról, a tömegmanipulációról beszél, ezeket kárhoztatja.

A lét szempontjából ugyanis lényegében véve közömbös, hogy az antropológiai ember társadalmi természetében mi képeződik le. Nevezhetjük a fogyasztó mentalitást, a befolyásolhatóságot, a tömegembert kórosnak, termé-

²⁴ Fromm, E. *Escape from Freedom*. New York. 1941. Idézi Erős Ferenc. *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat. Budapest, 1986. 200. oldal.

szetellenesnek, de ez nem változtat a lényegen. Nem változtat azon, hogy az embernek, éppen a folytonosan változó társadalmi körülmények miatt nincs állandó, igazi, hiteles, egyedül valós természete. Az a természete van, ami a társadalmi körülményeiből beépül, leképeződik személyiségében.

Más kérdés, hogy az ember egyik vagy másik, ilyen vagy olyan természete mit involvál. Jogunk van ezt vagy azt kárhozthatni, de látnunk kell, hogy az adott kultúrán, a körülményeken kell elsősorban változtatni, hogy a kárhozthatott jellemvonások helyett más személyiségvonások váljanak uralkodóvá. Tudatosan vállalt társadalmi döntésekkel helyzetbe lehet hozni azokat az embereket, akik magatartási jegyeik, felfogásuk, törekvésük révén egy másféle jövő ígérését jelentik, személyiségvonásaikban más társadalmi viszonyokért küzdenek.

Ilyen szempontból, számos helyénvaló meglátásuk ellenére joggal kifogásolhatóak a neofreudisták – Karen Hornez, Harz Star Sullivan, Erich Fromm – törekvései, melyek a szexualitás-elmélet megőrzésével, a szex szerepének pszichológiai értelmezésével, a szeretet parttalaná szélesítésével és követelményével, mondhatnánk, a bor felvizezésével a szükséges társadalomkritikai hozzáállást gyengítik. Gyengítik azzal a hitegetéssel, hogy az egyén kreatív fejlődését, személyiségének kiteljesedését egy lényege szerint represszív társadalom keretén belül is meg lehet valósítani. Szakmai melléfogás azt a tévhitet terjeszteni, hogy minden megvalósítható, elérhető, az em-

ber teljességigénye is, csak kellő akarat, rátermettség, kitartás kell az egészhez.

Az Ember mint nembeli ember csakugyan határtalan lehetőségekkel rendelkezik. A kezdetektől fogva azon fáradozik, hogy a természeti erőket birtokába vegye, uralma alá vonja, s ezzel tulajdonképpen kiszélesítse Énjét, gazdagabbá tegye személyiségét. Ez irányú törekvése új és új fogyasztási szükségletek megjelenésében és mennyiségi növekedésében mutatkozik meg. Ezek a javak nem arányosan oszlanak meg az egyes emberek között, az elvi lehetőségek a gyakorlatban korántsem vonatkoznak mindnyájunkra. Van, akinek több jut, van, akinek kevesebb.

Az új szükségletek először természetesen csak a legelőkelőbbek számára hozzáférhetőek, így azok sokáig luxuscikkeknek számítanak. Idővel mind többen hozzájutnak, a luxuscikkek használata lassan általánossá válik, olyannyira, hogy hovatovább az ember „természetes szükségletének” látszatát kelti. Közben új luxusigények jelennek meg, velük együtt az elosztásból fakadó konfliktusok mélyülnek, majd csökkennek, megszűnnek. Ebben a formában ismétlődik folyamatosan a szükségletek ellentmondásos, egyenlőtlen növekedése. Végül a folyamat oda vezet, hogy a szükségletek észrevétlenül eluralkodnak az ember felett. Kezdetét veszi a mértéket vesztett, öncélúvá vált, túlzott, pazarló fogyasztás, és ezzel a mértéket vesztett, öncélúvá vált, túlzott, pazarló fogyasztással kezdetét veszi a társadalmi hanyatlás. Távlát és talajvesztés következik be a szellemi szférában. Céltalanná és értelmetlenné válik maga az élet. A távlát- és talajvesztett emberek

azonban még inkább az egyetlen biztosnak látszó ponthoz, a fogyasztáshoz menekülnek. A tárgyi javak és a pénz végül teljesen eluralkodik az emberek fölött.

A mértéktelen fogyasztás ugyanakkor egyoldalúvá teszi, elkorcsosítja a személyiséget. Már nem törekszik sokoldalúságra, hanem amit lehet, másokkal végeztet el. Kialakul a szolgáltató ipar. Megjelennek a luxusszolgáltatók, a hivalkodás, miközben maga az új szolgáltató rendszer is egyre bővülő fogyasztóként jelentkezik.

A fogyasztói szemlélet mindent elkövet, hogy állandó fogyasztásra sarkallja az embereket, amit többnyire úgy ér el, hogy új szükségleteket testál az emberekre. Egy idő után már nem is maga a tárgy, avagy az új szükséglet érdekes, hanem maga a vásárlás válik szükségletté. Az emberek szinte minden kacatot megvesznek, amit eléjük tesznek, ha azt kellőképpen reklámozzák előtte.

A természetes táplálkozás népszerűsítésével kapcsolatban ismeretes az a szlogen, hogy „*Az vagy, amit megeszel.*” A fogyasztói társadalomban élő ember Énjére vonatkoztatva ez úgy hangzana, hogy „*Az vagy, amit megveszel.*” A szükségletek nagy része ma már mesterséges szükséglet, ami azt jelenti, hogy ezek nélkül az ember vidáman és boldogan élhet. Talán boldog is lenne, ha nem az anyagi javak és a tárgyi világ uralkodnának fölötté, ha nem maga a birtoklás, illetve a szerzési vágy, a megvásárlás válna elsődleges szükségletévé. Hovatovább már nem is a tárgy, hanem a márka válik szükségletté, amennyiben a mai fogyasztói társadalomban végül is „a márka teszi az

embert emberré.” A márka, amit a cipőjén, ruházatán visel, s már nem is maga a viselet.

A marxizmus szép elképzelései közé tartozott, hogy az emberben a fogyasztói javak helyett, mellett idővel majd megjelennek az „alkotó élvezetek”, a képességek szabad kibontakoztatására irányuló szükségletek: a művelődés igénye, a szabadidőre irányuló szükséglet, a másik ember mint szükséglet, mint legfőbb emberi szükséglet. Nos, ha ezek a szükségletek legfeljebb nyomokban jelentek meg, ha egyáltalán megjelentek, de semmiképpen sem váltak luxusszükségletté. Nem váltak, mert nem találtak követésre, a széles társadalmi rétegek felé nem közvetítettek értéket, mert nem jutottak kifejezésre pénzben, státusban, befolyásban, hatalomban, jövedelemben. Ellenkezőleg, az alkotó szabadidő inkább „tempóvesztésnek”, jövedelemkiesésnek számít, a másik emberrel (annak személyiségével, szociális helyzetével, egészségi állapotával) való törődés – minthogy „nincs benne pénz” – tulajdonképpen társadalmi presztízsvesztést jelent.

A szükségletekre alapozó teóriák az Én mibenlétét illetően végül is zsákutcába vezettek, az Én határainak kérdése továbbra is megoldhatatlan problémák sora elé állít bennünket.

Heller Ágnes az értékekről és szükségletekről írott tanulmányában azt vizsgálja, ami a pszichológiában a legtisztázatlanabb, nevezetesen magatartásunk és cselekvéseink mozgatórugóit, illetve az ezzel kapcsolatban használá-

tos kategóriák eszmei-ideológiai vonatkozásait.²⁵ Közlebről azt vizsgálja, hogy „mi áll az ember magatartását, tevékenységét meghatározó szükségletek háttérében. Hogy milyen feltételekhez kötött a szükségletek megjelenése, differenciálódása, átalakulása, s hogy ez a folyamat, éppen a szükségletek gyakorlati kötöttségéből fakadóan, egy értékválasztáson nyugvó jövőkép szempontjából ténylegesen milyen perspektívát kínál az ember számára.²⁶ Egyúttal lerántja a leplet a szükségletek hagyományos értelmezéséről, nem kis szolgálatot téve ezzel az ember lelki világán eligazodni képtelen pszichológiának.”²⁷

Noha a pszichológusok ritkán beszélnek szükségletekről, inkább a motívumok kifejezés használatos körökben, ettől függetlenül ez is, az is a személyiség belső mozgatórugóit jelenti.²⁸ Konokul ragaszkodva a „belső késztetések” gondolatához, a pszichológia mindmáig tartózkodik egy releváns szükségletelmélet kidolgozásától. Nyersebben fogalmazva, de nevéen nevezve a dolgokat, ez a még mindig alakulófélben lévő tudományág szinte vakon ragaszkodik a termeléstől és fogyasztástól leválasztott ember történelmietlen fikciójához.

Annak megértése, hogy a „motívumok” (szükségletek) kialakulása az ember mindennapi tevékenységéhez, ma-

²⁵ Hódi Sándor: Eszmény és valóság. Heller Ágnes a szükségletek elidegenedéséről. vmmi.org/cikkek/12483/hid/1982.06.11/hodi.pdf

²⁶ Id. m. 785. oldal.

²⁷ uo.

²⁸ A legegyszerűbb ingerre adott válaszreakciótól az életcélok és élet-eszmények megválaszolásáig minden motívumnak számít, ami az ember magatartására és cselekvésére hatást fejt ki.

gyarán szólva megélhetéséhez van kötve, és ilyen formában a mindenkori társadalmi praxisnak van alárendelve, a pszichológiában fel sem merül, helyette az Énnel (önmegvalósítással) kapcsolatban még mindig az ember „természetéhez tartozó” ösztöntörekvések (mint „titokzatos belső késztetések”) kerülnek említésre. Noha szóba nem kerül, hogy a motívumok (szükségletek) az ember tevékenysége során jönnek létre, s maguk is valamilyen tevékenységre irányulnak, a pszichológia az ember Énjéről, önmegvalósításáról beszélve hajlamos ma is a nem létező belső mozgatórugóinkat elvontan, „tiszta”, „tárgyatlan” formában vizsgálni.

Az olvasóban joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon miért ragaszkodik a pszichológia annak az elködösítéséhez, hogy a motívumok (szükségletek) a termeléshez és a fogyasztáshoz vannak kötve? Hiszen ennek a tényállásnak az elködösítésével maga a személyiséggé válás folyamata válik titokzatossá, az Én fogalma válik megfoghatatlanná, tartalmatlanná, érthetatlenné. Az emberré válás folyamata ugyanis alapvetően a motívumok (szükségletek) kialakulását, az ember biológiai konstitúciójával adott késztetések továbbfejlesztését, átminősítését, voltaképpen a személyiséggé válást jelenti. Az, hogy ez a folyamat a történelem során mikor milyen irányt vett, napjainkra hová és mivé fejlődött, legkevésbé sem múlt az ember „természetén”.

HAMIS SZÜKSÉGLETEK

Azokat a konfliktusokat, amelyeket a szükségletek felszínre vetnek, Heller Ágnes a szükségletek elidegenedésének problémájaként értelmezi. Ennek a problémának a lényege abban sűrítendő össze, hogy a történelem olyan új szükségleteket hozott létre, amelyek a termelékenység serkentése és a létrehozott termékek értékesítése szempontjából legjobban kifizetődőek: megvásárlási, birtoklási láz, pénzszerzés, meggazdagodás stb.²⁹ Ezek a szükségletek a „szükségleteiben gazdag ember” eszményéhez: az egyenlőség eszméjéhez, a humanizmust vagy a szolidaritást vallók szükségleteihez viszonyítva „idegen” szükségletek, manipulációs jellegűek.

A fogyasztói társadalomban az ember ezeknek a hamis szükségleteknek a rabjává válik, és miközben ezekért a hamis szükségletekért él és dolgozik, tőle idegen erőket szolgál a munkája – mondja Heller Ágnes. Pénzét ezekre a hamis szükségletekre költve hatalmas tárgyi gazdagságot hoz létre. Ennek a tárgyi gazdagságnak valamennyi ember javát kellene szolgálnia, legalábbis azoknak a személyeknek a fejlődési szükségleteit, akik munkájuk révén létrehozzák ezt a tárgyi gazdagságot. Ez azonban a javak elosztása során fel sem merül.

²⁹ Hódi Sándor: Eszmény és valóság. Heller Ágnes a szükségletek elidegenedéséről. vmmi.org/cikkek/12483/hid/1982.06.11/hodi.pdf

Az embertől idegen, lényegi erők – mai szóhasználattal élve: a hamis (manipulált) szükségletek – elleni tiltakozás Marx nevéhez fűződik. A hamis szükségletek miatt az ember más szükségletei elsorvadnak. Amíg az újabbnál újabb szükségletek látszólag az individuuum kívánságára alakulnak ki, valójában létrejön a hamis szükségletek soha nem látott gazdagsága és bősége, amelynek következtében maga az individuuum személyiségében elszegényedik. A korabeli társadalmakban a munkásokat a szó szoros értelmében véve is elszegényítették, míg ma a fogyasztói társadalomban elsősorban az egyén hajlamai és képességei (lelke) terén figyelhető meg beszűkülés, a személyiség látványos leépülése, írja Heller Ágnes. Ez a „ma” azonban már a múlté. Ami a „mát” illeti, korántsem csak a munkásokat sújtja a szegénység, mint ahogyan az egyén hajlamai és képességei (lelke) terén megfigyelhető beszűkülés, a személyiség látványos leépülése is a „modern társadalmakban” tömegméreteket öltő jelenség.

A szükségletekkel kapcsolatban Heller Ágnes – Marx nyomán – joggal tiltakozik a szükségletek fogalmának gazdasági szükségletekre való redukciója ellen. Sajnos az az elképzelés, hogy a magántulajdon megszüntetésével sikerül ezt a helyzetet meghaladni, s az embereket más irányba motiválni, azaz nem a fogyasztási javak: autó, utaztatás, tévé, hétvégi ház, divatos konfekciók, filmezés stb. érdekli majd őket, hanem a másik ember, nem valósult meg. Ellenkezőleg, a birtoklási vágy felerősödött, és az emberek talán egy könnyet sem ejtettek, mikor a kommunista rendszer összeomlott. Az átalakulástól azt remélték,

hogy a kapitalizmus visszaállításával a birtoklási és fogyasztási vágyuk végre kielégül. A nagy társadalmi fordulat ebből a szempontból nem járt sikerrel, ahogyan a „viszszarendeződés” sem. A szükségleteket sem a magántulajdon megszüntetésével, sem annak visszaállításával nem sikerült magasabb szintre emelni, mondhatnánk, nem sikerült az embert „humanizálni”.

Hosszasan eltöprenghetünk azon, hogy vajon miért nem vált az ember elidegenedésnek megszüntetését ígérő eszmény hatékonyabb cselekvésformáló erővé, amelynek eredményeként a fogyasztási javak helyett a közösség, a másik ember lenne a legfőbb cél? A legkézenfekvőbbnek látszó magyarázat a társadalom bürokratizálódása, amelyben a bürokratizálódás éppen a lényegi, az ember számára legfontosabbnak mondott szükséglet korlátozását és megvonását jelenti. Így van ez akkor is, ha a társadalom bürokratikus szabályozórendszere úgy mond „közös célt” szolgál, fontos társadalmi szükségleteket lát el. A probléma gyökere abban rejlik, hogy az emberek óvatosak és gyanakvóak, amikor azt tapasztalják, hogy individuális szükségleteiket társadalmi szükségleteknek kell alárendelniük. A történelem során a közösség nevében elkövetett visszaélések meglehetősen bizalmatlanná tették az embereket a „közös célokkal” kapcsolatban. A „társadalmi szükségletekről” rendre kiderül, hogy misztifikált csoportérdekeknek vannak alárendelve. Amíg a volt szocialista országokban az efféle tapasztalatok jelentős mértékben csökkentették az „új távlatokat” ígérő eszmék vonzere-

jét,³⁰ a dezorientálódást csak fokozta, hogy eközben a tőkés államokban az életszínvonal jelentősen emelkedett. A Nyugat a soha nem látott bőséges árukínálatával szinte megszédítette az itteni embereket, akik a rendszerváltozás után mohón vetették rá magukat minden árucikkre (kacat-ra), és a fogyasztói mentalitás térhódítása egyszerűen megállíthatatlanná vált, csak a folyamatos lecsúszás és elszegényedés szabott neki határt.

Az új fejleményeket tapasztalva az emberben joggal merül fel a kétség: vajon hol, mikor és milyen csoda foly-tán fog majd a „szükségszerű szükségletek” terebélyesedő rendszere utat engedni a szabad individuális szükségletek-nek”?³¹ Vajon – és talán ez a legnyugtalanítóbb kérdés –, mi adja meg a lökést ahhoz, hogy a továbbiakban ne a gazdag ember eszménye legyen a legerősebb motivációs tényező, hanem az ún. „szabad szükségletek”? S az, hogy a személyi fejlődést, az érzékek és képességek sokoldalú kibontakoztatását elősegítő tevékenység váljék az ember legfontosabb szükségletévé?

A Világfigyelő Intézet *A világ helyzete 2010* címen könyvet adott ki, amelyben a szerzők a lehető legnagyobb kulturális változásra szólítják fel az embereket, amellelt érvelve, hogy át kell gondolni a fogyasztói szemlélet alap-jait. A kiadvány arra figyelmeztet, hogy a modern fo-gyasztói kultúrában természetesnek tartott „értékek” para-dox módon a továbbiakban „aláássák a természetet és ve-

³⁰ Id. m. 789. oldal.

³¹ Id. m. uo.

szélyeztetik az ember fejlődését”.³² A modern fogyasztói kultúra átalakítása érdekében újra kell gondolnunk a modern élet kulcsfogalmait, „onnan kezdve, hogy hogyan működik az üzleti élet, és mit tanítanak az iskolában, odáig, hogy hogyan ünneplik az esküvőket és hogyan szervezik meg a városok életét”³³ – írja az említett kiadvány Bevezetőjében Christopher Flavin, a Világfigyelő Intézet elnöke, aki ma az ökológiai krízis legyőzését tartja egyik legfontosabb kérdésnek.

A kiadvány mellett az utóbbi öt évben több ezer kormányzati intézkedés született, és ezzel együtt a környezeti problémák csaknem mindenütt a tömegtájékoztatás fókuszába kerültek. Egyes kormányok a „környezetbarát vállalatokra és infrastruktúrára” több százmilliárd dollárt költöttek, mindazonáltal Christopher Flavin sajnálattal állapítja meg, hogy az akció közepette figyelmen kívül hagyták az ökológiai krízis kulturális gyökereit. „Ahogyan a fogyasztói szemlélet az utóbbi fél évszázadban kultúrákon átívelve gyökeret vert, úgy vált a források iránti keresletnek és a hulladéktermelés óriási növekedésének erőteljes, korunkat jellemző hajtóerejévé.”³⁴

No, de mi áll ennek a szükségletnek, mármint a „források iránti keresletnek” a hátterében? A fogyasztói kultúrák miért támogatnak olyan társadalmi hatóerőket, amelyek

³² A világ helyzete 2010: A kultúra átalakítása. Fogyasztástól a fenntarthatóságig. Felelős kiadó: Föld Napja Alapítvány 1519 Budapest, Pf. 411. www.fna.hu

³³ uo.

³⁴ Id. m. 10. oldal.

révén az emberi társadalom túlnő az őt eltartó környezeti rendszereken? Mi a háttere, magyarázata ennek a skizofrén helyzetnek? Christopher Flavin a lehetséges okok között említi a „példátlan népességrobbanást”, a „növekvő gazdaságot”, a „tudományos-technikai forradalmat”. Ezen kívül kétségtelenül sokféle oka lehet a források iránti erőteljes keresletnek, a leglényegesebb okot azonban Christopher Flavin nem említi. Nevezetesen a fogyasztói mentalitás hátterében meghúzódó pszichológiai gyökereket. Nem beszél az Én-tudatról, amely a modern kor emberét jellemzi, aki úgy próbál értelmet adni életének, hogy korlátot nem ismerve, gátlástalanul tágítja Énje határait. Igaz, hogy a szerző – antropológusokra hivatkozva – megemlíti, miszerint vannak kultúrák, amelyek központjában a modern fogyasztói kultúrával ellentétben a társadalmat fenntartó természeti rendszerek tisztelete és védelme áll, de hozzáteszi mindjárt, hogy sajnos sok ilyen ősi kultúra már elveszett, mert kiszorította őket a korunkat jellemző globális fogyasztói kultúra.

Christopher Flavin hivatkozik bizonyos Gus Speth meglátására, aki szerint a véges bolygó és a láthatóan végtelen emberi igények ütköznek össze. Tetszetős a konfliktus megfogalmazása, megválaszolatlanul marad azonban a kérdés, hogy miből táplálkoznak ezek a végtelen emberi igények? Mi akadályozza az embert abban, hogy tudomásul vegye a források végeességét?

Az említett kiadvány előszavából megtudhatjuk, hogy *A világ helyzete* korábban (2004-ben) megjelent kötete a fogyasztással foglalkozott. Ha napjaink fogyasztási szoká-

saira – a fogyasztás méreteire és jellegére – gondolunk, tíz év után megkockáztatható az a vélemény, hogy szinte lehetetlennek tűnik a globálisan elterjedt fogyasztási szokásokat megváltoztatni. Ennek ellenére, mondja Christopher Flavin, rengeteg pozitív példát lehet felhozni a „kulturális úttörőkről.” Ezek az úttörők – köztük tisztviselők, tanítók, cégvezetők, buddhista papok – állítólag meggyőzik a fogyasztókat és a választópolgárokat egy olyan kultúra előnyeiről, amely a természet gondozásán, illetve a mértékletes fogyasztáson alapszik. „A vallási értékeket újjá lehet élesíteni, a gazdasági modelleket át lehet alakítani, és az oktatás-nevelés szemléletét is lehet fejleszteni.”³⁵ Félő azonban, hogy amíg a társadalom státuscsoportjait, az életmód mintákat meghatározó „elitet” nem a magas kulturális és intellektuális fogyasztás jellemzi, hanem továbbra is a fogyasztói mentalitás, a tömeget aligha lehet más belátásra bírni. De nem csak a tömegekről van szó és nem csak a mintakövető magatartásról. Sok kormány és gazdasági döntéshozó hajlamos figyelmen kívül hagyni a fogyasztáson alapuló kultúra pusztító erejét, amire egyébként maga a Világfigyelő Intézet elnöke, Christopher Flavin is figyelmeztet.³⁶

A való világ helyzetére vonatkozóan hadd idézzem a *Válság és valóság* című könyvből Bogár László szavait: „Az emberiség – írja – egyre lefelé csúszik egy csaknem háromezer éve tartó kényszerpályán, és manapság látszik a lejtő kritikus pontjához érkezni. Az emberiség ugyanis

³⁵ Id. m. 11. oldal.

³⁶ Id. m. uo.

képesé vált saját maga és a teljes földi létezés elpusztítására. Azok a kontrolltényezők pedig, amelyek ezt megakadályozhatnák, hiányoznak. Bármely lokális pontról, bármely dimenzióból – ökológiai, társadalmi, gazdasági, háborús és a többi – elindulhat a katasztrófa. Mi, emberek egyre nagyobb szorongással figyeljük, hogy kicsúszott kezünkől a kontroll, ezt a világot ilyen formában senki sem akarta és akarja.”³⁷

A szerző gyanítja, hogy a háttérben „pusztító világerők” munkálnak, amelyeket nehéz azonosítani, még nehezebb velük szembeszállni. Az Én mibenlétére vonatkozó egymást kizáró meglátások, illetve általában a lélek, a személyiség meghatározása körüli elméleti bizonytalankodás ennek a politikai, gazdasági, kulturális helyzetnek a pszichológiai lecsapódását jelenti. Ma is sokan vannak még, akik szerint emberi természetünk biológiai örökség, sőt, az ember „eredendő bűnnel” jön a világra, s ebből fakadó hiányosságait a társadalom csak nagy erőfeszítések árán tudja valamelyest humanizálni. Mások szerint viszont az ember eredendően jó, a társadalom rontja el, tehát az életkörülményeinkben kell keresnünk a személyiségzavarok és társadalmi problémák okát. Az okok között más „titokzatos erők is szóba jöhetnek: politikai törekvések, mint amilyen volt a „kommunizmus kísértete”, vagy a „szupergazdag bankárdinasztiákból álló nemzetközi pénz-

³⁷ Bogár László-Drábik János-Varga István: Válság és valóság. Éghajlat Könyvkiadó. Budapest, 2009. 10. oldal.

kartellek”. Egyszóval az „ördög” sokféle formában jelenik meg.

A társas alakzatok, közösségi keretek mint társadalmi integrációs formák létrejötte, amelyek között az egyszeri emberi individualizáció, a személyiség kialakulása végbement, viszonylag hosszú időt vett igénybe. Ez az út végül is a mai modern demokráciák kialakulásához vezetett. Úgy tűnik azonban, hogy a történelem során, ezzel egy időben olyan „háttérerők” szerveződtek meg, amelyek más értékrendet követnek, mint az ember szükségleteinek – a természetes élet szükségleteinek – a kielégítése. Ez a háttérhatalom, amely az ember „határtalan önzésén” alapszik, napjainkra olyan pénzimpériummá fejlődött, amelynek a legfelsőbb szintje mérhetetlen vagyont birtokol. Erre a vagyonra alapozva létrejött egy elképesztő hatalmi koncentráció, amely „felelőtlen és etikátlan” magatartást kényszerít azokra a társadalmi struktúrákra, amelyek meghatározzák az emberek életét. Napjainkban sokan ebben a „magánmonopóliummá” alakított pénzvilágban látják az „ördögöt” megtestesülni, amely voltaképpen maga is a bennünk levő ördögi erők megtestesülése.

Anélkül, hogy a „tyúk-tojás vitába” belemennénk: melyik volt előbb, a fogyasztói mentalitás vagy az „ultraliberális magántulajdonosi rendszer”, nagyon úgy tűnik, hogy azok a társadalmi integrációs formák, amelyek az életvezetés és egy magasabb intellektuális szinten élő személyiség kialakulásának a szempontjából kedvezőbb feltételeket jelentenének, történelmileg még nem alakultak ki. Kérdés, hogy mikor és hogyan alakulnak ki, ha egyálta-

lán kialakulnak, hiszen tanúi vagyunk annak, hogy az egyéni élethelyzetek differenciálódását nem kíséri új társas-társadalmi alakzatok formálódása. Miközben a korábbi integrációs keretek már útban vannak, elsorvadnak, megszűnnek, az egyén, elvesztve szerves közösségét, magára marad, s mind nagyobb nehézségekkel küszködik társadalmi érintkezéseiben, kapcsolatai és életszervezése kivitelezésében. Elvben egyre szabadabb, döntési lehetőségeit azonban nem tudja kamatoztatni, hanem ráhagyatkozik azokra az életmódmintákra, amelyek aktuálisan körülveszik. Vagyis szilárd közösségi keretek, társadalmi integrációs formák híján megint ördögi körbe kerülünk. A fogyasztó mentalitást az „ördög művének” tekintjük, csak azt nem tudjuk még eldönteni, hogy az ördög eleve bennünk lakik, vagy úgy szállja meg lelkünket? Miközben a pszichológusok ezen tipródnak, a gyökértelenné vált emberek az árral sodródnak.

Rövidre zárva: sem a magántulajdonosi rendszer, sem a kollektivista tulajdoni rendszer, sem a rendszerváltással előállt „ultraliberális magántulajdonosi rendszer” ezen a téren nem hozott előrelépést. Mi több, a rendszerváltás, ha ugyan lehet annak nevezni, nagyobb visszaélésekre ad lehetőséget, mint amilyenekkel találkoztunk eddig.

Elvben a tulajdon működtetője teljesítménye (hozzájárulása) arányában kellene, hogy részesüljön annak hasznából, amivel aztán szabadon rendelkezik. Ez nem azonos a mai „pénzuralmi” rendszerrel, a szélsőséges vagyoni megosztottságon alapuló kapitalista világrénddel, mert a tulajdon nagysága és a haszon mértéke alapvetően nem az ille-

tő személy munkájához, teljesítményéhez igazodik. Az emberek többsége ezt az elosztást – okkal és joggal – károsnak és igazságtalannak érzi, amit csak erőszak alkalmazásával lehet fenntartani.

Naivitás volt azt hinni, hogy ez a káros egyenlőtlenség a szocializmus győzelmével, majd a szocializmusnak nevezett társadalmi praxis megszűnésével megdőlt. Nem ez történt, a ló egyik feléről a másik felére estünk, majd ezt megismételtük. A „káros egyenlőtlenséget” „káros egyenlőség” váltotta fel, majd a rendszerváltással a kiutat újra a „káros egyenlőtlenségben” kerestük. „A szocializmusban hatalmat gyakorló nomenklatúra rendőrállami erőszakkal vette el az értékeket előállítóktól teljes tulajdonukat és munkájuk eredményét, ugyanakkor a pártállam irányítói személyes teljesítmény nélkül rendelkeztek a közvagyonnal, a szabadság anyagi feltételeivel”.³⁸ Ez megdőlt, a jelenlegi pénzürelmi kapitalizmusban viszont a hatalmat kisajátító pénzvagyonos réteg mesterséges eladósítás és kamatszedés segítségével jutott teljesítmény nélkül a mások munkájával előállított értékekhez.

A lényeg, hogy mindkét rendszerben, mind az állammonopolista, mind a pénz-monopolista rendszerben egyesek jogtalan előnyökre tesznek szert, és mások munkája, a hamis szükségletek kialakítása és a tömegettudat befolyásolása révén tulajdonképpen mások életével rendelkeznek.

³⁸ Bogár László-Drábik János-Varga István: Válság vagy valóság. Id. m. 214. oldal.

A rendszerváltással nem sikerült az ésszerű, természetes gazdasági rendszert, az egyenlő esélyek szabadságát megteremteni, amelyben ember és ember között csupán a teljesítmény alapján van különbség. Nyilván nem is ez volt a cél. Az igazságtalan egyenlőtlenség rendszereként működő szocializmus és kapitalizmus nem egymás alternatívái, írja Drábik János,³⁹ hanem mindkét rendszer, bár látszólag egymás ellentétei, valójában a társadalmi javak és lehetőségek elosztásában a személyes teljesítménytől független elosztást képviselik.

Pszichológusként nyilvánvalóan nem az én asztalom a gazdasági és pénzügyi kérdések további részletezése. Anynyit azonban, éppen pszichológiai szempontból, látnunk kell, hogy a pénz körforgása és a javak fölötti rendelkezés közvetlenül befolyásolja az emberek életét, beleértve életük célját és értelmét, valamint az Énjük kiterjesztésére vonatkozó szünni nem akaró határvitákat, ami voltaképpen, ha nevén akarjuk nevezni a dolgokat, az egyenlőtlen társadalmi elosztás pszichés leképeződése.

A pénz ugyanis – mint a társadalmi-gazdasági értékek közvetítő közege – minden elméleti okoskodást fölülír, amennyiben a társadalmi praxisban, mindennapi életünkben meghatározza személyi képességeink értékét, illetve más képességeink értékvesztését. A társadalmi javak egyenlőtlen elosztása tovább bonyolítja a kérdést. Amíg a magántulajdon és a jövedelem nem a személyi teljesítményhez kötődik, ami voltaképpen az egyén társadalmi

³⁹ Id. m. 215. oldal.

szabadságának az alapját jelenti, addig a pszichológia részéről pusztán szemfényvesztés a személyiség bármiféle „önmegvalósításáról” beszélni. Ezért felettébb káros és megtévesztő az egyén önmegvalósítási törekvéseit belső indítékokhoz, örökletes tényezőkhöz vagy személyi adottságokhoz kötni. Az efféle önáltatás – és egyben ideológiai szerepvállalás – hátráltatja annak a tényállásnak a felismerését, hogy zsákutcás történelmi helyzetek abból adódnak, hogy a világ nem az emberiség közös szükségletei és érdekei szerint szerveződik, hanem egy szűk csoport partikuláris érdekei mentén.

Az emberi társadalmak mindig is küzdöttek a túlzott hatalmi koncentráció és a hatalom kisajátítása és elhajlásai ellen. Ennek a pszichés következményei, az Én határainak kiszélesítéséért vívott mindennapi küzdelem kevésbé volt ismeretes.

A TEREMTÉS KORONÁJA?

Az ember – azon oknál fogva, hogy tudattal rendelkezik – a világon a „legfontosabb” létezőnek igyekszik magát feltüntetni. Mintha csakugyan a teremtés koronája volna, akinek korlátlan hatalma van minden élőlény felett. Valójában személyiségével a természet, a társadalom és a pszichikum határterületén helyezkedik el. Gőgös fontosság-tudata leginkább téves helyzetfelismerésében jut kifejezésre, amely már a Bibliában is megfogalmazódik, s

azóta is abban a hitben él, mintha Isten az emberért és az embernek teremtette volna világot.⁴⁰

Önnön fontosságába vetett hitét erősen megkérdőjelezhetné önmagában véve már az a tény is, hogy még Éntudata sem igazán az övé, legalábbis abban az értelemben nem, hogy Énje saját „tulajdona” lenne. Amit saját lényeként értelmez, az valójában az ökológiai rendszer (külső természet), a társadalom (a kultúra mint az ember belső természete) és a biológia (antropológiai adottságok) együttes terméke. Az Én-tudat nem ezek egyikéhez vagy másikához kötődik, hanem ezek folyamatos kölcsönhatásának eredménye. Némi költői túlzással azt mondhatnánk, hogy a természet, a kultúra és az antropológiai adottságaink egyszerre és egy időben szólalnak meg bennünk. Ezt a „megszólalást” képletesen kell értenünk, hiszen amit Én alatt értünk, az nemcsak szükségleteket, nyelvet, törekvéseket, értékrendet stb. jelent, hanem önmagunk pusztá érzékelését, nem csak elbeszélését és szótlán tudomásulvételét.

Megnyugtató lenne, ha Énünknek ez a három oldala egymással legalább „kommunikálna”, szinkronban lenne egymással, ha „gondot viselnének” egymásról. Erről azonban szó sincs. Az ember „külső” és „belső” természete (az ökológiai valóság és a kultúra) az önreflexió (éntudat) szintjén nem különülnek el egymástól. Olyannyira nem, hogy minden appercepcónkat – vagyis amit észle-

⁴⁰ Hankiss Elemér: A teremtés koronája? http://hankiss.blog.hu/2012/12/18/a_teremtes_koronaja_346/ 2014. 12. 5.

lünk, tudunk, akarunk – egyoldalúan és következetesen csak testi (antropológiai) valónknak tulajdonítjuk. Magyarán azt hisszük, hogy énünk valami olyasmi, mint bármely biológiai tulajdonságunk (testalkatunk, magasságunk, szemünk és hajunk színe).

Korunk válságának kialakításában a „világ urainak” a szerepét aligha lehet lebecsülni, mindazonáltal a probléma gyökerei a hamis Én-tudat kialakulásáig nyúlnak vissza. Az ókorba, ha nem korábbra. Nem csak a mindenkori hatalom bitorlói képviseltek „emberellenes értékrendet”, hanem a történelem során a mindennapi ember is kegyetlen ragadozónak bizonyult az életben. Kíméletlenül kiirtott s kiirt a Földön minden élőlényt, amely útjába került vagy kerül.⁴¹ Ez a felfújó önbizalom nem ragadozó természetével magyarázható, hanem hamis Én-tudatával, amennyiben sajátjának éli meg azt a lehetőséget, hatalmat, amit a csoport biztosít számára, anélkül, hogy a kultúra mint külső kontroll szükségleteivel lépést tartott volna.

Más szóval az ember korántsem az a csodás, harmonikus lény, akinek képzele magát, mivel „külső” és „belső” természete (az ökológiai valóság és a kultúra) néhány kivételes embertől eltekintve, nincsenek benne összhangban. Hadd ne soroljuk fel történelmi példákon keresztül az ember felelőtlen és kegyetlen szeszélyeit, amelyek lényeg egyoldalúságából, élete társas-társadalmi szervezettségének elégtelenségéből, a kultúra ellenőrző szerepének hiányosságából fakadnak.

⁴¹ Id. m. uo.

Az emberek kulturális rendszerekben élnek, kultúrájuk alakítja személyiségüket. Azok a formák, értékek, hagyományok, amelyek között felnőnek, olyan természetessé válnak számukra, mint a lélegzetvétel, és ezt tekintik természetüknek. Ez mai a nyugati ember számára azt jelenti, hogy autóval közlekedni, nagy házban lakni, nyáron klímaberendezést használni, divatos cuccokat vásárolni, repülővel távoli országokba utazni, az ismerősökkel mobilon kapcsolatot tartani, piperecikkkel, új technikai termékekkel körülvenni magukat. Mindez az élet természetes része számukra, hozzátartozik komfortjukhoz, Énjükhöz, önmegvalósításukhoz.

Bármennyire is magától értetődőnek tűnjék ez a mai ember számára, ezek a szükségletek, mint utaltunk rá, nem az ember veleszületett szükségletei. Nem feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy az ember fennmaradjon, sőt ezek az igények, szükségletek voltaképpen hosszabb távon nem fenntarthatóak.

Ha meg akarjuk előzni az emberi civilizáció összeomlását, nem kevesebbet kell tennünk, mint az uralkodó kulturális minták teljes körű átalakítását – írja Erik Assadourian *A fogyasztói kultúra tündöklése és bukása* című tanulmányában.⁴² Ez a fogyasztói szemlélet elvetését jelenti a gyakorlatban. Szakítani kell tehát azzal a látásmóddal, hogy az emberek a fogyasztáson keresztül találják meg életük értelmét. Helyette, mondja Erik Assadourian,

⁴² 2010 A világ helyzete. A kultúra átalakítása. Fogyasztástól a fenntarthatóságig. Id. m. 21. oldal.

ki kell építeni olyan kulturális kereteket, amelynek köszönhetően az emberek másban találnak örömet, elfogadást, értéket. Ehhez persze át kell alakítani az emberek gondolkodásmódját és cselekvési szokásait. Meg kell változtatni kulturális habitusukat. Erik Assadourian tisztában van vele, hogy ez nem kis feladat, hiszen át kell alakítani a kultúrát meghatározó intézményeket: az iskolát, üzleti életet, kormányzást, médiumokat, társadalmi mozgalmakat, s vissza kell hozni olyan régi hagyományokat, amelyeknek ma már nincs divatjuk.

A fogyasztás méreteire vonatkozóan Erik Assadourian – hivatkozott cikkében – közöl néhány szemléltető adatot. Csupán 2008-ban az emberek 68 millió járművet, 85 millió hűtőszekrényt, 297 millió számítógépet és 1,2 milliárd mobiltelefont vásároltak a világon.⁴³ Ezekhez az adatokhoz hozzá kell tenni, hogy a folyamat öngerjesztő, az igények nőnek, hiszen az utóbbi öt évtizedben a fejenkénti fogyasztás csaknem háromszorosára emelkedett.

Ahogy a fogyasztás növekedett, egyre több üzemanyagot bányásztak ki a földből, egyre több fát vágta ki, egyre nagyobb földterületeket használtak ki. A fémek kitermelése ötven év alatt hatszorosára, az olajfogyasztás nyolcszorosára, a földgázfogyasztás 14-szeresére nőtt. A források kiaknázásának mértékét jellemzi, hogy összességében a világon minden egyes napon az Empire State Building 112-szeresének megfelelő mennyiségű anyagot

⁴³ Id. m., 22. oldal.

vesznek el a Földtől, ami utóbb mind szemétté válik, és drámai módon pusztítja a Föld ökológia rendszerét.

Nem akarom a Föld ökológiai szennyezettségére vonatkozó mutatókkal olvasóimat tovább fárasztani. E nélkül is tudja mindenki, hogy a népesség az ésszerűnél sokkal több fosszilis üzemanyagot éget el. A kelleténél sokkal több húst eszik. A megengedettnél nagyobb területeket használ városépítésre. A levegő széndioxid koncentrációja katasztrófális méreteket ölt. A hőmérsékleti változások következtében az óceánok szintje vélhetően több mint két méterrel megemelkedik. A jéghegyek olvadása súlyos áradásokat okozhat, egész szigetországok víz alá kerülnek. Az emberiség jelentős hányada ugyanakkor vízhiánnyal küzd. Hadd ne soroljam. Ez a folyamat kétségkívül súlyos, nehezen kezelhető politikai és társadalmi zavarokat fog okozni. Ennyiből is látjuk, hogy az emberi társadalom és kultúra egész felépítésének látványos megváltoztatására van szükség. Az ember biológiai (antropológiai) és társadalmi oldalát egyensúlyba kell hozni.

Az éghajlatváltozás, környezetszennyezés, talajerózió, energiaforrások kimerülése azonban csak egyik oldala a fogyasztás tüneteinek. A bajokat fokozza, hogy a fogyasztás nem csak túlzott, de egyenlőtlen is. Az Egyesült Államok lakossága csak a Föld népességének 5 százalékát teszi ki, a globális fogyasztás 32 százaléka mégis rá esik. Általában a nagyobb jövedelmű országokban nagyobb a fogyasztás, vagyis éppen ott és azoknak kellene szemléletet váltaniuk, ahol az emberek jobb anyagi körülmények között élnek, és a fogyasztás magasabb szintjét megen-

gedhetik maguknak. A lemondás, az önkorlátozás aligha várható el tőlük, ugyanakkor tény, hogy a modern fogyasztói szokások még a mainál alacsonyabb szinten sem tarthatók fenn.

Ha ehhez hozzátesszük, hogy közben az életszínvonal a világon növekszik, s a növekedés magával vonja a fogyasztás növekedését, fogalmat alkothatunk maguknak, hogy a „teremtés koronája” egyre nagyobb bajt hoz a saját fejére. A helyzet abszurditását jellemzi, hogy még olyan jövedelemszinten is, amit a legtöbb ember létminimumnak talál (5-6 000 dollár), már fenntarthatatlan mértékben fogyasztanak az emberek, ugyanakkor a világ népességének több mint egyharmada már e küszöb felett él. Ez magyarul azt jelenti, hogy a Föld szempontjából az amerikai, de még az európai életmód sem járható út.

Elképzелhető, hogy e fenyegető jövőkép hatására az emberek lemondanak autójukról, a hűtőgépről és mindarról, ami fontos részévé vált az életüknek? Aligha. Hiszen ezek a dolgok – és más fogyasztói javak – mintegy hozzátartoznak a mai ember igényéhez, jó komfort-érzéséhez. Azt is mondhatnánk, hogy a fogyasztói szemlélet a modern ember Énjét képezi le, szinte leválaszthatatlanok róla ezek az igények, mert minden lemondást mint az Én határainak beszűkülését éli meg.

A fogyasztói mentalitással kapcsolatosan is elmondhatjuk azt, amit Bibó István a tömeghisztériáról mondott: „hívságos és terméketlen dolog a közösségi hisztériákat bizonyos megromlott lelkiületű egyéneknek vagy csoportoknak, társadalmi osztályoknak és politikai hitvallások

híveinek tulajdonítani, s azon töprengeni, hogy ezek a beteg közösségek hány százalékát teszik ki, és hogy ezeket hogyan lehetne a közösségből kiirtani. A közösségi hisztéria természetesen kitermel egy vak, ádáz és korlátolt emberfajtát, mely elsősorban fogja elhinni és hangoztatni a hisztériára jellemző öncsaló ostobaságokat, kitermeli a hisztéria haszonélvezőt, akik a hisztéria hullámainak a legfelületén úszkálnak, és belőle élnek, s kitermeli a hisztéria gengsztereit és hóhérlegényeit. A legkülönbözőbb okok idézhetik elő, hogy ezek között aránylag nagy számmal legyenek bizonyos csoportok tagjai, bizonyos vidékek szülöttei stb. Semmit sem segítenek azonban az olyan tervek, melyek a hisztérián úgy akarnak segíteni, hogy ezeket a csoportokat, vidékeket vagy a hisztéria hordozóit elpusztítják, izolálják, vagy más módon kiiktatják a közösségből. A közösségi hisztéria ugyanis az egész közösség állapota, s hiába választjuk le a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázkódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kitevő hamis helyzet nem oldódik meg”.⁴⁴

Bibó meglátását más társadalomlélektani jelenségekre is vonatkoztathatjuk. Az ember ösztöneiről vagy a „sátáni háttérerőkről” beszélve arról a társadalmi alaphelyzetről

⁴⁴ Bibó István. A német politikai hisztéria okai és története. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. Budapest 1986. I. köt. 365-482. oldal.

feledkezünk meg (vagy tereljük el a figyelmet), amely a kárhozottatott magatartást kitermelte.

Gyakran ugyanebbe a hibába esik az embert antropológiai adottságaira szűkítő betegségszemlélet. Az organikus szemlélet elsősorban vagy kizárólag az ember testi, fizikai, biológiai részét tartja szem előtt, a bajok gyökerét ebben keresi, ennek megfelelően gyógyszerrel kezeli. Ezzel viszont elvágja, elválasztja az embert saját érzéseitől, betegségét saját lényétől, lényét az életétől, életét azoktól a társadalmi-kulturális körülményektől, amelybe beleszületett és amitől megbetegedett. Leginkább a lelki szféra az, amelyben valamilyen hiányt szenvednek, ennek folyamánként testi, fizikai lényük is kárt szenved, működészavarok lépnek fel, nem maradhatnak tartósan egészségesek. Látszólag gyógyszeresen is segíteni lehet rajtuk, így nem, vagy kevésé panaszkodnak a tünetekre, de ez csak a bajok periférikus kezelése. Nem mindenki betegszik meg, aki különféle pszichikai ártalmakban szenved. Van, aki sokáig jól tartja magát, sikeresen alkalmazkodik a környezethez, nincs akadályoztatva hivatása gyakorlásában, Énjét súlyos strukturális deficit jellemzi, de kompenzálni tudja valamivel. Képletesen szólva a homlokzat ép, a homlokzat mögött azonban a bajok, az Énben tátongó lyuk egyre növekszik, míg betegség formájában láthatóvá nem válik, és végül össze nem omlik az egész épület. Az összeomlás akkor következik be, amikor az embert nagyobb megterhelések érik, vagy súlyos veszteségeknek van kitéve. A makromozgásokban végbemenő fejlemények, amelyek leképeződnek a csoportok, intézmények, közösségek vál-

tozásaiban, próbára téve a személyiség intimszféráját, végül az Én erejét és szakítószilárdságát teszik próbára. Ugyan ki vitatná, hogy ilyen szempontból sok nyugtalanító jelenség árulkodik a fogyasztó társadalom válságáról. A büszke, diadalittas Ént tekintve a homlokzat még ép, az Ént jellemző „strukturális deficit” térhódítása azonban nyilvánvaló.

Vajon mi a szociálpszichológia valódi célja, ha nem kíván ezzel a helyzettel szembenézni? Ha a szociálpszichológia valóban társadalomtudomány kíván lenni – írja Erős Ferenc *A válság szociálpszichológiája* c. könyvében⁴⁵ – ki kell lépnie az ezoterikusan hangzó banalítások és a status quo semmitmondó, de éppen a semmitmondás által oly hatékony apologetikájának abból a „vákuumból”, amelybe önmagát zárta. Erős további fejtegetésében a szociális kontextus felismerésének és tudomásulvételének fontosságára hivatkozik, mondván, hogy a kontextust magát kell tanulmányozni, minthogy ez maga sem evidencia, hanem probléma. „Legfontosabb feladata a társadalmi változások és az egyén kölcsönhatásának a tanulmányozása volna”, persze amennyire lehet, megszabadulva az utópisztikus vonásoktól.⁴⁶

A továbbiakban azt a kérdést vizsgálja, hogy a pusztulással fenyegető konfliktusokat hogyan lehet valamiféle igazságos társadalmi „szerződéssel feloldani”. Egyáltalán korunk társadalmi viszonyai mellett lehet-e és kell-e meg-

⁴⁵ Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. T. Twins Kiadó, Budapest, 1994. 45. oldal.

⁴⁶ Id. m. uo.

oldást találni a konfliktusokra, minthogy egyes nézetek szerint az egész nyugati civilizáció „meghaladhatatlan”, tehát a konfliktus mintegy be van épülve a társadalmi mechanizmusba. Mivel voltaképpen a más-más csoport-hoz tartozás ténye állítja szembe az embereket egymással, milyen alapon lenne várható, hogy az emberek, akár melyik csoporthoz tartozzanak is, lemondjanak „önzésük” egy részéről és „szerződést” kössenek egymással? Ha a társadalom önzésre és csakis önzésre nevel, ha az önzés az egyéneket és csoportokat egymással szembehelyezi, akkor ez a szembenállás, az egyéni és csoportönzés mintegy az emberi természet – pszichikum – részét képezi.⁴⁷ Ez az álláspont, amely az emberi természethez tartozónak tartja a versengést, önzést, súrlódást, nem vizsgálja azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek ezeknek az embereknek a viselkedését, a fennálló viszonyokat meghatározzák. Az individualitás szintjén felfogott tények miután ily módon minden további nélkül társadalmi szintre transzponálódnak, az egyének közti „súrlódás” modelljévé válnak, miközben a társadalmi és politikai küzdelmek elszakadnak valóságos mozgatórugóiktól.

Naivitás azt hinni, hogy a társadalmi viszonyok által generált konfliktusok az egyének szintjén „alkudozással” és egyezkedéssel „feloldhatóak”, miközben társadalmi szembenállásuk továbbra is fennáll. A szociálpszichológia hamis nyomon jár, rossz szolgálatot tesz, amikor az egye-dekre alkalmazott egyezkedést és alkudozást, mint a konf-

⁴⁷ Id. m. 47. oldal.

liktusok megoldását, a kiscsoportokra, nemzetekre, munkaadók és munkáltatók érdekellentéteire, mi több, a nagyhatalmak közötti konfliktusok megoldására alkalmazni próbálja. Arról van szó, mondja Erős, hogy a laboratóriumi kísérletek során nyert megoldást a konfliktusok kezelésére vonatkozóan nem lehet általánosítani és a valódi életre vonatkoztatni, mivel a tárggyal kapcsolatos probléma politikai diskurzus témája, azok kimenetelét nem lehet tudományos módszerekkel befolyásolni. Utópia az az elképzelés, hogy a „hatalmi elit” állapotjon meg „nincstelekekkel” valamilyen szabályokban, hogy ezáltal a konfliktusokat „mederben tartsák”. Más szociálpszichológusok magát ezt az egyezkedést is veszélyesnek tartják, mondván, hogy a kapitalista gazdasági rendszert fenyegeti, márpedig a gazdasági és elosztási rendszert nem lehet, és nem kell megváltoztatni.

Erős Ferenc az egóról (Énről) mint imaginárius struktúráról beszél. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy úgy a gyakorlati életben a mindennapi emberek között, mint elméleti téren a tudósok között ne az Én mibenléte illetve az Én határainak értelmezése körül sokasodjanak a konfliktusok, s ne itt legyenek a legsúlyosabb összecsapások. Ugyanakkor nem rejti véka alá meglátását, hogy a bölcsek kövének se a politika, se a tudomány nincs birtokában, amennyiben a kérdés nyitott, hogy a szabad piacról (a szó valódi értelmében) beszélhetünk-e valaha, illetve, hogy a szabad piac érvényesülése végül is összegeződni fog-e abban a bizonyos közjóban, ami a sokoldalú személyiség kialakulásának alapjául szolgálna.

PÉNZ, POLITIKA, HATALOM

A fizikai valóság az érzékek birodalma, melyben testi valónk jelenít meg bennünket, ebben fizikai, antropológiai lényként vagyunk jelen. A fizikai valóságban való jelenlét szükséges, de korántsem elégséges feltétele annak, hogy személyiségről, társadalomról, lelki életről beszéljünk, ez utóbbiak nélkül nem sikerült volna az állatvilágból kiemelkednünk. A puszta tény, hogy emberként élünk, annak köszönhető, hogy jelek útján egymással kommunikálunk, hogy életünknek van egy fizikai, a dologi valóságon túli része, amit az egyszerűség kedvéért a társadalom szintjén társadalmi tudatnak, az egyén szintjén Éntudatnak nevezünk. A két birodalom, a fizikai (érzéki) és a társadalmi (szellemi) persze elválaszthatatlanok, csak súlyos betegség, eszméletvesztés vagy a halál választhatja el a kettőt egymástól.

Az egyedi ember fizikai, biológiai lénye, az anyagcsere, mint valami köldökzsinór révén, oda van kötve a természethez. Lényének másik fele, éppen az a fele, amely emberré teszi, a szellem világához van kötve, azoknak az embereknek az énjéhez, tudatához, akikkel szót kell értenie. Ez a közös nyelv (szellem) véd bennünket a semmivel szemben, mondja Heidegger. Ebben a szellemi világban teljesedik ki létünk, ebben éljük (valósítjuk) meg személyiségünket. Ennek köszönhetően tudunk egyáltalán fizikai létünkről.

Ebben a szellemi közegben élve keressük a helyünket a „világban”, ebben tapasztaljuk meg mások akaratát, amelyet – a kapitalizmus szelleméből következően – úgy élünk meg, hogy mások úrrá akarnak lenni fölöttünk. Ennek a szellemnek a lényegéből fakad, hogy mindenki igyekszik túllépni önmagán, nagyobbak, többnek, különbnek akarat látszani, mint ami és amekkora. Az Ennek ezt a „határtúllépését” nevezzük a hatalom akaratának. A hatalom akarata mások akaratának befolyásolása, vagy annak figyelmen kívül hagyása. Az efféle „határsértés” nem megy simán: mások manipulálására vagy kényszerítésére van szükség. Ebben a manipulációban, ilyen-olyan kényszerben nyilvánul meg a hatalom.

Az erőszakos akaratnyilvánításnak ma a legkézenfekvőbb formája a politikai hatalom. A politikai hatalom az államban ölt formát. Aki az állami hatalom élén áll, az dönthet arról, hogy mi a „rend” és mi a „törvény”. Sem a rendnek, sem a törvénynek nincs más erkölcsi, esztétikai, gazdasági dimenziója. Egyedül az erő számít. Ez az erő „békíti” meg, egyesíti az egymással szemben álló politikai táborokat. Más kérdés, hogy az az erő, amely nem ágyazódik be az erkölcsi, az esztétikai és gazdasági dimenziókba, meglehetősen erőtlen erő, napjai meg vannak számolva.

Az új politikai hatalom képviselői sokszor azt sem tudják, hogy kik a barátaik s kik az ellenségeik. Gyakran egymásban látják az ellenséget, gondoljunk csak a koncepciós perek időszakára. A hatalomszomjas emberek képtelenek másokkal konszenzusra jutni, mert nem ismer-

rik saját határait sem. Ez az elvakultság akár polgárháborús helyzetet eredményezhet.

Az is gondot jelent, hogy a mai világban a „győztes fél” szinte sosem a maga erejéből jut hatalomra, még kevésbé a „nép akaratából”, hanem egy idegen hatalom jóvoltából. Vonatkozik ez a „spontán” kialakuló társadalmi változásokra is. A belpolitikai mozgásokat nem a pártok irányítják, hanem többnyire a nemzetközi helyzet változása generálja. Ami azt jelenti, hogy a legtöbb demokrácia a valóságban csupán „szimulált demokrácia”, melynek folyamánként a rendszer egészét legitimáló bizalom és együttműködés kultúrája nem alakul ki, hanem kényszerhelyzet áll elő. Napjainkban például az EU és az USA ereje rákényszerítheti egyik-másik politikai rendszert az alkura és a „demokratikus” változásra, ettől azonban a „béke és haladás” üres szólam, kényszer és erőszak marad.

Az Én metafizikai határainak változása mellett, illetve azzal együtt, mint minden közösség, a nemzet metafizikai tere is, melyben emberek, csoportok küzdenek, cselekszenek, élnek, nem jut nyugvópontra soha. Már csak azért sem, mert sem a fizikai tér, sem a szellemi tér – az egyének, csoportok, politikai székértáborok tudatában, emlékezetében – nem esik egybe. Ahogyan mindenki máshová helyezi, képzeletben saját Énjének határait, így van ez az egyes népek társadalmi tudatában is: máshová helyezik a haza, a nemzet határait. Nagyobb mozgásteret vindikálnak maguknak, mint amekkorával a valóságban rendelkeznek (értsd: mások megengednek, elnéznek, tudomásul vesznek). Itt nemcsak arról van szó, pl. a „nemzet esetében,

melyet sorsa milliók ide-oda vándorlására ítelt, letelepedésének területi határai szüntelenül változtak”⁴⁸, hogy hol húzódnak a nemzeti közösség határai, hanem arról is, hogy a határok kijelölése szempontjából a nemzet is, mint minden csoport, a „mi tudatra” koncentrál, akár csak az egyén saját Én-tudata vonatkozásában. Nem arról van szó, hogy ki kit „ereszt be” vagy „zár ki” a „mi” tudatból, hanem hogy saját egyéni boldogulása érdekében ki hová helyezi ezeket a képzeletbeli határokat. Kivel, mivel vállal azonosítást illetve kit honnan zár ki saját Én-tudata.

Azzal, hogy a globalizáció a 21. századra felgyorsult, a korábbi társas-társadalmi keretek fellazultak. Az új nemzedékek számára a korábbi identitások, életfelfogások, életszerveződések bornírtak tűnnek, keresik az új alternatívákat, identitáskereteket, amelyek viszont (gondoljunk például a közösségi portálokra) az előttük haladó generáció számára tűnnek bornírtak. Az egy időben élő két-három generációt életszemléletében, értékrendszerében, közösségi kapcsolataiban egy világ választja el egymástól, ennél fogva az Én határainak kérdése mind súlyosabb problémaként merül föl, immár az egyes generációk között sem jut nyugvópontra. Az Én egyre kevésbé éri be védekezéssel, egyre kevésbé hajlik kompromisszumokra, hanem helyette gátlástalanul támad és „foglal”.

Ennek az offenzívának a fő csapásiránya ma a pénz. A köznapi tudat szintjén általánossá vált az a felfogás, hogy

⁴⁸ Csepeli György: Politika és metafizika. Mozgó Világ Online. 2012. február.

mindenáron pénzt kell szerezni, lehetőleg sokat, mert ma „ez teszi az embert emberre”. A pénz életszínvonalat jelent, de többnyire az Én határainak a kiszélesítéséhez szükséges. Ez az „önmegvalósítás” királyi útja. Aki nem tud pénzt szerezni, vessen magára, menthetetlenül „lúzer”.

A pénz birtoklása hatalmat jelent. A hatalom hatékonyabb fellépést, érdekérvényesítést. A pénzben és hatalomban egy sajátos viszonyrendszer fogalmazódik meg az emberek között. A több pénzzel, nagyobb hatalommal rendelkező ember eredményesebben tudja érvényesíteni saját érdekeit, törekvéseit másokkal szemben. Pénzzel az Én az egész világ ellenében sikeresen képviseli érdekeit. A hatalmas pénzmonopóliumok és tőkekoncentrációk erről beszélnek. Minden egyéb, ami a ma emberének a „lelkéről” szól, csak szépelgés, esti mese a gyerekeknek. A pénzhésgét a pszichológia hajlamos az ember „kapzsi természetével” magyarázni, holott ez a beállítódás a mai társadalmi valóságot tükrözi. Azt a társas-társadalmi tapasztalatot, hogy a helyzetünkön (Énünk határain) alapvetően pénzzel tudunk legjobban változtatni. Ezért szemforgatás a pszichológia részéről a személyi kvalitások számonkérése, a tudásra, szorgalomra, kitartásra, több diplomára való nevelés. Ezek és más személyi kvalitásaink csupán abban az esetben érnek valamit, ha történetesen pénzre tudjuk őket váltani. Sokan jósolgatják (elkeseredésükben), hogy a pénzuralmi rendszer halálra van ítélve. Hosszabb távon lehetséges, hiszen az úgynevezett piaccgazdaság, melyben (állítólag) élünk, s melyben minden a pénzt dicséri, a pénzről szól és a szerzési vágyról, nem is

olyan régi keletű, mindössze néhány száz éves. A fogyasztói társadalom azt sugallja, hogy minden pénzből és pénzért létezik. Hovatovább maga az ember is. Lehetséges, hogy a pénz kultuszát védők csakugyan egy haldokló és halálra ítélt kultúrát képviselnek és védelmeznek, melyben minden eladó, s mindennek ára van, ahol minden alku tárgya. Ez idő tájt azonban a pénz és a kamat nagyobb úr, mint bármilyen más emberi érték, következésképp az Én határvitái is jó ideig még az adok-veszek elven nyugszanak. Ahogy Ferenc pápa hangsúlyozta⁴⁹ az igazi problémát nem a pénz jelenti, az igazi kockázat az, hogy a pénz átformálja az embert, közönyössé: „vakká, süketté és némává tesz bennünket”, csak magunkkal vagyunk elfoglalva, idegen minden, ami körülöttünk történik. A személyiség sokoldalúságának kibontakoztatása helyett mindent uniformizál. A pénz az egyoldalú és rövid távú sikerek rabszolgájává tesz. Patrick S. J. Carmack ügyvéd 1966-ban dokumentumfilmet készített, amelyben a pénz, az adósság és az adók koncepcióját tárgyalja, s föltárja történetét a bibliai időktől napjainkig. A dokumentumfilm legérdekesebb megállapítása kétségtelenül az a tény, hogy Amerika viszonylag rövid történelme során sokáig akörül folyt a harc, hogy ki szerzi meg a pénz kibocsátásának a jogát. Emiatt válságokat szítottak, háborúkat gerjesztettek, csak

⁴⁹ Ferenc pápa videó-üzenetben fordult a november 20-án kezdődött veronai Társadalmi Tanítás Fesztivál résztvevőjéhez.
<http://www.magyarokurir.hu/hirek/-szemelyek-nem-pedig-penz-teremti-meg-fejlodest/> 2014. 12. 06.

hogy ezt a jogot megszerezzék. 1764 óta nyolcszor került a pénzkibocsátás joga egyik kézből a másikba. Ez a sokatmondó körülmény mégis három generáción át rejtve maradt a nyilvánosság előtt. Kérdezhetnénk, hogy miért? Miért nem sikerült a pénzkibocsátást, a központi bankok rendszerét, a monetáris politikát és a kötvénypiacokat, a pénzügyi világ működését azóta sem politikai irányítás alá vonni? Költői kérdés.

Elég itt annak a megállapítása, hogy a társadalmi kapcsolatok alakulása és vele szoros összefüggésben a személyiség kibontakozása ez idő tájt ki van szolgáltatva egy le nem váltható pénzügyi és korporációs elitnek, a pénzkartell nemzetközi és hazai gépezetének, amelynek hatalma a pénz és a vagyon magántulajdonán alapul. Amíg ez a helyzet meg nem változik, addig reményünk sincs arra, hogy megszűnjön az a kényszer, erőszak és manipuláció, ami egyfelől a valódi demokratikus viszonyok kialakulásának, másfelől a személyiség kibontakozásának határt szab.

A közgondolkodás néha hajlik arra, hogy a pénzt csak eszköznek lássa, és a politikát – a többpártrendszert – a közösségi együtt cselekvés világának tartsa. Vagyis minden az égvilágon, beleértve a pénzkibocsátás és a társadalmi javak elosztásának a joga – politikai alku tárgya, amelynek a kimenetelét aztán törvényekbe iktatja a győztes párt. Így áll elő ideig-óráig a társadalmi „rend”. Elméletben. Csakhogy az élet sem békekötésekkel, sem társadalmi szerződésekkel, sem törvényekkel nem állítható meg. Minthogy a rend megannyi emberre erőszakkal rátes-

tált Én-határt jelent, jószerevel még meg sem szárad a tinta a papíron, már kezdődik az új harc az Én határaiért (a pénzért, hatalomért, a javak újraelosztásáért), amelyet új megállapodás, új „rend” követ. Valójában semmi más nem történik, mint hogy az adott csoporton (mint államon) belül más erők fogják megszabni a rendet és vele az egyes ember potenciális Én-határait. A folyamat sosem ér véget. A pénz, a politika ebből a szempontból nem cél, hanem eszköz. Ugyanez vonatkozik a hatalom megszerzésének és megtartásának módszerére.

A hatalom adta kényszer csak lehetőség, ami persze nem szükségszerű, de kevés példát találunk rá, hogy ezzel a lehetőséggel az ember a hatalom birtokában ne élt volna, saját akaratának ne rendelt volna alá másokat. Jóllehet a szó nemes értelmében a hatalomnak csak ezt, és csakis ezt, az Én-határok közelítését, azok kölcsönös biztosítását és ellenőrzését kellene szolgálnia. Semmi egyebet. Talán egyszer majd így is történik, ha saját Énjük hiányosságait a hatalom birtokában nem kívánják az emberek valamivel – pénzzel, befolyással – kompenzálni.

A való világban ezzel homlokegyenest más tendenciák érvényesülnek. A pénzvilág további térnyerése kapcsán éles viták tárgyát képezi az a globális stratégia, amely térségünkben a rendszerváltás után maga alá gyúrt mindent.⁵⁰ Ennek a rendszerváltó társadalmakra ráoktrojált szemlé-

⁵⁰ Bogár László: Washingtoni konszenzus. Magyar Hírlap 2014. 12. 03.

letnek a lényege, hogy az állam a privatizáció során ne csak a tulajdonosi szerepéről mondjon le, de minimalizálja is a szabályozó szerepét, tehát ne csak tulajdonosként, hanem mind szabályozó, rendteremtő is vonuljon ki a pénz világból és a gazdasági életből. Lehetőleg senki és semmi ne korlátozza a globális tőke érdekeit, rontva ezzel a „piac” mint „szabad verseny” hatékonyságát. Ennek leképeződése a „valósítsd meg” önmagad jelszava a mai társadalmi tudatformában.

Kelet- és Közép-Európa gyanútlan társadalmi elhittek, hogy a piaci folyamatok „felszabadítása” az állam alól az ő érdeküket szolgálja. Ahelyett, hogy beérték volna az egypártrendszer bukásával, a kommunista párt „tulajdonát” képező állami monopólium leépítésével, és a sokat emlegetett „szabad piac” megteremtésével egyenlő esélyt biztosítottak volna az emberek számára, a jelszavakkal ellentétes folyamat zajlott le. Az állam gyors leépítésével a piac „szabadsága” a legnagyobb kezdeti előnyökkel rendelkező szereplők – a tűzhöz közel állók – esélyeit növelte meg, olyannyira, hogy térdnyerésük következtében éppen a verseny, a „szabad piac” szorult háttérbe. Ráadásul a kollaboránsok pozíciójuk megerősítéséhez olyan monopóliumok térdnyerésének biztosítottak szabad utat a térségben, amelyek húsz év alatt nagyobb pusztítást vittek végbe gazdasági, kulturális téren és az emberek lelkében, mint a kommunista diktatúra ötven év alatt.

A „szabad verseny” jelszava mögött valójában mindvégig az a szándék húzódott meg, hogy a globális nagytőke által működtetett transznacionális vállalatok átvegyék a

teljes ellenőrzést a nemzetgazdaságok fölött. Ezzel együtt gyakorlatilag átvették a teljes ellenőrzést a társadalom értékterei és az egyének lelke fölött. Ahogy a pénzügyi, banki, biztosítási, kereskedelmi, energetikai, távközlési, közlekedési hálózat jelentős része a globális pénzhatalmi rendszer ellenőrzése alá került, ezek velejárójaként olyan társadalmi anyagi és szellemi értékvesztés következett be, melyet jobb szó híján „kollektív felelőtlenség”-nek nevezhetnénk. Két évtized alatt a reálbérek a hetvenes évek végének szintjére süllyedtek. A nemzeti vagyonok értékvesztésénél is súlyosabb a pénzvilág hatása az emberi viszonyokra, ahogyan mondani szokták: az ostor azonban mindig a végén csattan, szinte teljes káosz uralkodik az agyakban, a személyiség intim szférájában és Éntudatában.

Az Én, ahogyan már erre többször utaltunk, egyébként sincs tartósan egyensúlyi állapotban. Sosem végleges állapot. Az Éntudat mindig ideiglenes, nem magától értetődő, állandóan meg kell küzdeni érte, minduntalan felfeslik. Az Én állapot, amely mindig túl van a bizonyosságon, sokszor maga a teljes bizonytalanság. Nagyjából ez tapasztalható ma is a pszichés szférában, amelynek tükrében talán sosem bizonyult igazabbnak Martin Heidegger meglátása az emberről, mint napjainkban. Az mondja róla, hogy voltaképpen a „Semmi helytartója”. Mégis, társadalmilag minél inkább lenullázódik, annál inkább azon van, hogy valahogyan valakivé, jelentőssé váljék. Igyekszik tehát, ha beleszakad, akkor is, ennek a semminek a határait kiszélesíte-

ni. Most éppen pénzzel, politikával, hatalommal vagy ami éppen kéznél van.

Felmerül a kérdés, hogy mit tud a pszichológia segíteni az ember elveszettségén? Az ember lelkéről beszélve, előkelően megkerülve a pénz, a politika és a hatalom mocsarát, nem marad-e végleg e világi iránytű nélkül? Nem határtalan cinizmus-e az adott körülmények között, a fennálló társadalmi viszonyokra való tekintet nélkül az „önmegvalósításról” beszélni, s örökletes adottságnak, személyi hiányosságnak tekinteni, hogy ebben a világban az ember „lúzernek” született. És a mai ember pont úgy érzi magát, ahogyan a megerőszakolt nők nagy része: ő szégyelli magát, amiért ebből a vályú körüli tülekedésből nem kér.

Állítólag David Rockefellernek tulajdonítják azt a megállapítást, miszerint: „csupán három módon lehet pénzt csinálni: (1) beleszületni a vagyonba; (2) beházasodni a vagyonba; (3) lopni tiszta, törvényes módon.” Előbb-utóbb a legnehezebb fejű ember is megérti, hogy ez bizony így van. Ami a harmadik utat illeti, annak is megvannak a feltételei: az embernek (1) politikával kell foglalkoznia, (2) jól menő jogásznak kell lennie, (3) ilyen-olyan hálózathoz kell tartoznia. A lényeg, hogy egyedül nem megy. Aki azt hiszi, hogy munkával, tudással, kitarással pénzt lehet szerezni, az nincs tisztában az élettel. Utóbb rájön, hogy nemcsak meglopták egész életében, hanem ellopták az egész életét. Nem is a maga életét élte, mégse ment semmire.

Ebben a logikában semmi túlzás nincsen. A kapitalizmus azt jelenti, hogy minden áru. Ahhoz, hogy a mai világban sikeresek legyünk, minden vonatkozásban „árúnak” kell magunkat tekintenünk, annak az „értékesítésével” kell foglalkoznunk, amit magunkból kelendő portékává tudunk tenni. Áru a testünk, lelkünk, erőnlétünk, egészségünk, életkorunk, küllemünk, tudásunk, tehetségünk. A fanyalgásnak nincs helye – az ember azt dobja piacra, azt kínálja fel, amire van kereslet. Tudásra, tehetségre is van kereslet, feltéve, ha valamilyen piszkos ügy érdekében felkínáljuk valakinek, aki a mások tudása és tehetsége révén kíván még több profitra szert tenni. Munkaerejével ma már nem fog meggazdagodni senki. Nem ildomos róla beszélni, de szemet hunyni se érdemes fölötte: A nyugati „munkaerőpiacon” az egyik legkeresettebb áru a test, minél fiatalabb, annál keresettebb. Megdöbbentő statisztikai adatokat olvasni arról, hogy a bevándorlók hány százaléka keresi prostituáltként a kenyerét, elvértve hallani a szervkereskedelemről is, ám a fősodrású média ezt is, azt is tapintattal kezeli.

Minden valamire való politika nagy propagandát fejt ki a „munkahelyteremtés” jegyében. Tudják, hogy portékájukat ez teszi kelendővé. Ez azt jelzi, hogy a gyakorlati életben ezzel ellentétes tendenciák érvényesülnek: nehéz jó állást szerezni (az Én határait munkával, tudással szélesíteni), ami a gyakorlatban a következőképpen történik: ⁵¹

⁵¹ Az én történetem a 21. században. Írta: Merényi Zsuzsa. Kiadja: Junior Achievement Magyarország. Karrier ABC

Gondosan kiválasztjuk a város vagy a környék legnagyobb magáncégét. Felvesszük a legszebb ruhánkat és bemegyünk a cég székházába. Illendően köszönünk a portásnak, a liftesnek, az asszisztensnek, a titkárnőnek, mindenkinek, aki elénk kerül, kopogunk és köszöngetünk mindenkinek, ahogy illik, míg a tulajdonos-vezérigazgató szobájához nem érünk. Ott is kopogunk, majd köszönünk: „Szia, Papa, milyen állást tudnál nekem felkínálni?”

Ha az illető a Papánk, elképzelhető, hogy nyert ügyünk van. Ha nem a Papa, reménytelen minden további hajlongás és kilincselés. Egyébként is, ha már az „önmegvalósításról” annyi szót ejtettünk: minden attól függ, kik vagyunk és mit szeretnénk elérni? Ha jó állást keresünk, tegyük a fentieket. Ha szegény ördögök vagyunk, kapaszkodjunk egy tehetősebb ember hátára, és cipeltessük magunkat, amíg szusszal bírja. Ha az ember a szívére hallgat, és azt keresi, ami boldoggá tudja tenni, hihetetlen akadályok fognak tornyosulni előtte. „Ha e közben valamiféle egyensúlyt szeretnél teremteni a munkád és más társadalmi szerepköröd (szülő, feleség, testvér, barát stb.) között, erről az elképzelésedről letehetsz.”⁵² Nem fogod azt tenni, amihez kedved van, már csak azért sem, mert szükségleteidet nem magad teremtetted meg, hanem mások teremtik meg benned. Akik azt is megmondják, hogy ezeket a szükségleteket hogyan lehet(ne) kielégíteni, hol, melyik bankban, milyen feltételek mellett juthatsz hitelhez. Következésképp (mások) szükségleteinek kielégítése érdeké-

⁵² Id. n. uo.

ben (mások) foglya maradsz egész életedben. Hogyan tudod „önmegvalósításod” érdekében munkádat (ha egyáltalán van munkád) egyéb céljaiddal és értékrendeddel összehangolni? Nos, erről tegyél le. Bár mindenki, köztük számos jól kereső pszichológus arról próbál meggyőzni, hogy te vagy saját szerencsédnek, sorsodnak a kovácsa, ez csak dajkamese.

SZÉP ÚJ VILÁG

A nemzetközi Aldous Huxley Társaság évente rendez konferenciát a Huxley által megálmodott „szép új világról”, a modern társadalom kihívásairól. Huxley (1894–1963) történetfilozófiai tanulmányaiban leszámolt a múlt század totalitárius államaival és eszméivel, elutasította mind a szocializmus, mind az angolszász polgári demokrácia valamennyi változatát, a belőlük következő közgazdaságtant és ideológiát. Úgy vélte, hogy az erkölcsi megújulás, az „öntökéletesítés” az egyetlen út az egyén ön-megvalósításához. *Szép új világ* című regénye,⁵³ amely egy képzelt jövőbeli társadalomban játszódik, amelyet elembertelenített a technika mindenhatósága, a genetikai

⁵³ Aldous Huxley: *Brave New World*. Első megjelenése: 1932.

CARTAPHILUS KIADÓI KFT. 2008. Fordító: Totth Benedek.

manipuláció és az agymosás, ennek az elképzelésnek az ellentéte.

Huxley könyve későbbi kiadásához írott előszavában hangot adott saját regényével kapcsolatos elégedetlenségének. „Ha ma újraírnám a regényt, egy harmadik megoldást is felkínálnék a Vadembernek. Az Utópia-beli élet és a civilizálatlan vadak élete mellett lehetőség nyílna a józan emberi bölcsesség szerinti életre is, melyet a könyvnek ebben az új változatában a szép új világból száműzöttek vagy elmenekültek közössége valósítana meg a rezervátum határain belül. Ebben a közösségben decentralizált gazdaság működne, a politika az együttműködésen alapulna. A tudomány és a technológia az emberért lenne, akár csak a sabbath ünnepe, nem pedig azt a célt szolgálná, hogy leigázza és a szolgálatába állítsa az embereket (mint manapság vagy mint a regénybeli szép új világban). A vallás a teremtés végső céljainak tudatos, értelemmel áthathott keresése lenne a tao, a logosz, a brahman, illetve a transzcendens istenség jegyében. Az uralkodó életfilozófia egyfajta *nemes haszonelvűség* lehetne, amely szerint a gondtalan jólétnél előbbre valók a végső célok, a legfőbb kérdés ugyanis minden esetben a következő lenne: Mennyiben segíti és mennyiben gátolja ez a gondolatom vagy cselekedetem az emberiség *nagy céljainak* általam és minél több ember által történő megvalósítását?”⁵⁴

⁵⁴ Aldous Huxley: Milyen közel vagyunk a „szép új világ” megvalósulásához? A Szép új világ című regény második kiadásához írt előszó (1946). A fordítás a következő kiadás alapján készült: Aldous Huxley: *Brave New World*, London, Flamingo–Harper Collins Publishers, 1994.

Huxley a regény megírásakor tőle hatszáz évnyi távol-
ságba vetítette az ábrázolt jövőbeli világot, ami valójában
sokkal közelebb van, mint Huxley gondolhatta volna.
Bármekkora képtelenségnek is látszik, de mindaz a rém-
ség, amitől Huxley tartott, száz éven belül bekövetkezhet.
Sőt, sok minden máris bekövetkezett.

Az emberi élet minden eddigi rendje felbomlott, he-
lyükre új formák alakulnak ki. De még nem teljesen ala-
kultak ki, de annyi már látszik, hogy ezek az új formák
nem annyira a decentralizáció és az önkormányzatiság
irányába mutatnak, mint inkább a hatalom centralizációja
felé. A közeljövő valószínűleg a közelmúlthoz hasonlóan
alakul majd; a közelmúltban pedig a gyors technológiai
fejlődésnek – mivel tömegtermelésre és fogyasztásra beál-
lított gazdasági viszonyok között ment végbe – láttuk,
gazdasági és társadalmi felfordulás lett a következménye.
Ez folyamatosan éreztetni fogja hatását a továbbiakban is,
részben a fogyasztói mentalitás erősödésében, részben a
többségében vagyontalan népeesség további lecsúszásában
és elégedetlenségében jut kifejezésre. Az elégedetlenség
féken tartása a totalitárius államok feladatkörébe tartozott
eddig, amelyekben a teljhatalmú végrehajtó szervek (a
politikai vezetők és a szolgálatukban álló ügyintézők ha-
da) néha erőszak alkalmazása mellett, néha e nélkül irá-
nyították a „rabigába vert”, ám a saját szolgasorsukkal
nehezen megbékélő embereket, akik (mondhatnánk) rossz-
szul élték meg Én-határaink beszűkítését. A modern pa-
rancsuralmi rendszerekben a propagandaügyi minisztéri-
umra, médiára, szórakoztató iparra, tévé- és lapszerkesz-

tőkre, iskolákra, tanárookra hárul a „szolgasors” elfogadtatásának nehéz és komoly feladata. A korábbi módszerek pszichológiai értelemben „tudománytalanok”, gyakorlatilag meglehetősen durvák és fájdalmasak voltak. Nos, finomabb módszerekre van szükség, ma a „tudósok” hada, már csak saját karrierjük érdekében is, ezzel a feladattal próbál megbirkózni. Ettől függetlenül, a lényeg mit sem változik: az Én-határainak fokozódó bizonytalansága miatt, kiszámíthatatlan feszültségek és cselekvési kényszerek támad(hat)nak a társadalomban.

A globalizáció érzékelése és képe, szó volt róla, a mindennapi tudat számára elsősorban mint új uralmi-hatalmi rendszer jelenik meg, mint sajátos és feltáratlan pénzhatalom. Az új „központosítás” folyamányaként a globalizáció ökológiai problémákban, ésszerűtlen nyersanyagfelhasználásban, migrációban, egészségügyi problémákban, a népesedés pozitív vagy negatív tendenciáiban, energiaválságban, drogban, fegyverkereskedelemben, háborúkban, politikai integrációs problémákban, a világgazdaság dilemmáiban ad hírt magáról. Ez a megvalósulási forma vezet előre nem látható, illetve már nyomokban jelenlevő társadalmi magatartásformák kialakulásához, amelyek rendre az Én-határok problémáiról árulkodnak.

Ennek az alapvető vízióknak kétségkívül vannak találó és helyes elemei – írja Kiss Endre,⁵⁵ de a globalizáció valóságos modellje ettől azonban mégis alapvetően eltér.

⁵⁵ Kiss Endre: Globalizáció és/vagy posztmodern. Tanulmányok a jelen elméletéről. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/posztmodern/20050923205637181000000270.html/> 2014.12.07.

Legalábbis elméletileg. A globalizáció ugyanis társadalomelméletileg elsősorban nem egy új, merev és utópikus (világ-) hatalmi szerkezet kialakulását jelenti, hanem azt, hogy a gazdaság, a politika, a kultúra és a társadalom más, nem lokális tényezője globális összefüggésekben merül fel, s ezek a „globális” összefüggések eredetileg nem jelentenek mást, mint azt, hogy a „földkerekség egészére kiterjedők”. Vagyis egy olyan folyamatnak vagyunk részei, amely voltaképpen az Én kiterjesztését jelenti a földkerekség egészére. Az emberek társadalmi érintkezési terepe nem korlátozódik már földrajzi vagy politikai térben arra a helyre, ahol élnek, hanem a szó szoros értelmében egy homogénné váló globális tér szereplőivé válnak valamennyien. Akárha egy nagy faluban élnénk. Ugyanez vonatkozik a politika, a kultúra és más alrendszerek működésére – legalábbis elviekben. Azért csak elviekben, mert a valóságbeli viszonyokat illetően hatalmi koncentráció megy végbe. Ez azonban, szeretnénk hinni, nem szükségszerű.

Miközben egyáltalán nem tartjuk értelmetlennek a globalizáció új hatalmi centrumaira, illetve új érdekviszonyaira vonatkozó kérdésfelvetést, elsődlegesen nem a hatalmi centrumok jelentik a globalizáció lényegét, hanem új mozgástér jön létre, minden szereplő új mozgástere, és ebben a mozgástérben új cselekvési logikával új alsó- és középszintű struktúrák jöhetnek létre. A globalizációval új megvilágításba kerül(het) saját valóságunk, és saját Énünk kiterjesztése.

A feltételes mód azért indokolt, mert nem lényegtelen, hogy ki mennyire vesz részt tevőlegesen ebben a globális térben. Ezért – és ez szeretném kiemelni Kiss Endre fejtegetéséből – az egyén és egyén, az egyén és a csoport, csoport és csoport között folyó küzdelem igazi tétje a kijutás a „globalitás óceánjára” és az ott való eredményes tevékenység lehetőségének megteremtése. Ami azt jelenti, hogy annak, amit mások diktálnak, ha mégoly pénzügyi hatalmasságok is, nem kell szolgálkúen alárendelni magunkat, lelkünket, Énünket. A globalizáció nem „csak” az új szuperstruktúráknak kedvez, de új viszonylatokat is teremthet a társadalmi praxis minden szintjén és területén. A globalizáció elvileg minden szinten áthatja a társadalmi létet. Téves az a szemlélet, az a „modell”, hogy mindenki „eleve” alá van rendelve egy láthatatlan centrumnak. Valójában – a globalizáció összefüggésében – a gazdag kölcsönhatások és interakciók sora alakulhat ki minden szinten, amelyeket rendszeresen végig kell gondolni és fel kell dolgozni. A pénzuralom helyett, melyet az ismertetett „modell” kínál nekünk, a társulás, a kapcsolatok, a kommunikáció új formáit kell valahogyan megtalálni.

A globalizációt illetően ne tévesszen meg bennünket az a körülmény, hogy a rendszerváltással a globalitásnak a pénz hatalommal, a monetáris politikával és a nemzetközi adósságválsággal összekapcsolódó változata valósult meg nálunk. Tételezzük fel, mondja Kiss Endre, hogy ha a magyar politikai elit vagy a magyar társadalom tisztában lett volna azzal az eladósodással és tengernyi problémával, amivel ez a „modell” járt, bizonyosan nem választja a pri-

vatizációnak ezt a változatát. Ha későn is, de látnunk kell, hogy a globális szintű folyamatokban való részvétel egy új tartalmú „egyenlőség” fogalmát körvonalazza. Nem lenne nyelvi túlzás a globalizáció alapjelenségét a hozzáférés, illetve a hozzáférhetőség kritériumaival leírni.⁵⁶ Ne tévesszen meg bennünket az a körülmény, hogy jelenleg ezt a folyamatot kisajátítja magának és meglovagolja a pénz-hatalom. A valódi globalizáció nem új, nem feltétlenül egy ismeretlen hatalmi központ kiépítését vagy világkormány létrehozását jelenti, hanem elvileg az összes társadalmi faktor minőségileg új viszonylatrendszerét, amelynek ki-tüntetett vonása a „globalitás”, azaz a globális folyama-tokhoz és hálózatokhoz való lehetséges és sajátos módon történő „demokratikus” hozzáférés.

A jövőt illetően korántsem mindegy, hogy az ember miben látja Énje kiteljesedését? Alávetve magát a pénzvilágnak és a fogyasztói mentalitásnak, lemond-e önmagáról, társadalmi Énjéről, vagy az Én-határainak kiszélesítése, voltaképpen „önmegvalósítása” érdekében kiharcolja magának a globális folyamatokhoz való hozzáférést?

Az önmegvalósítás nem azt jelenti, hogy mindenképpen olyanná kellene válnunk, mint némely király, miniszterelnök vagy diktátor. Mert ha ilyen fennhéjázó alakban öltene testet személyiségünk kiteljesedése (végtelenné szélesítve az Én határait), kétséges, hogy ennyi felfuvalkodott ember megférne egymással Földön. Egy halandó lénytől legfeljebb annyit várhatunk el, hogy Én-tudata

⁵⁶ Vö. id. m. uo.

megfelelően nyilvánvaló személyes „sorsának”. Az adott körülményekhez igazodva a kérdés az, hogyan tudjuk elérni „az emberi teljességet”? Anélkül, hogy feláldoznánk személyiségünk autonómiáját – tekintettel a modern társadalom ellentmondásosságára, a kultúra töredezettségére, a szellemi élet hiteltelenségére és következetlenségére –, hogyan tehetünk szert teljességre, következetességre, személyi integritásra?

Az állam párszáz éve magához ragadta az erőszak és a bíraskodás monopóliumát, elvette az egyháztól, a városoktól, a klánoktól, családoktól, céhektől és maguktól az egyedi emberektől a szabad életszervezéshez való jogot. Vajon mennyiben változik a helyzet most attól, hogy – az állam legyűrésével – minden jogot kisajátít magának a pénzhatalom?

Az államhatalommal szemben a legfőbb ellenvetés a demokrácia hiányával kapcsolatban merült föl, és merül föl ma is. Azokat a fékeket és ellensúlyokat hiányolják sokan, talán joggal, amelyek a demokratikus kormányzáshoz szükségesek, és a lánc végén, a szabad életszervezéshez („önmegvalósításhoz”) nélkülözhetetlenek. Viszonylag keveset hallani arról, hogy az állami, közösségi fékek és ellensúlyok hiányában a globálissá váló világban ki és miként fogja a demokráciához szükséges jogokat biztosítani? Nem véletlenül rémlik fel az emberek képzeletében a világállam és csendőrállam rémuralma, amelyben az egyén reménytelenül kiszolgáltatottá válik egy központi hatalomnak.

A világban végbemenő globalizációs folyamat kapcsán aligha elég az „alapvető jogokra”, az „európai normákra”, az emberi „méltóságra” hivatkozni. Hiszen már ma is látni, hogy ezek a szövegek többnyire politikai propaganda fogások, amelyek az emberek megtévesztését szolgálják, akik rendületlenül ragaszkodnának a nemzetállamokhoz és a régi közösségi formákhoz. Mondhatnánk, hogy saját Énjük és biztonságérzetük érdekében, hiszen gyökértelennek, kiszolgáltatottnak érzik magukat korábbi kapcsolathálójuk szétmállásával, megszűnésével.

A cserekereskedelmen alapuló hagyományos erkölcsöt a pénzvilág és hitelgazdálkodás „erkölcstelensége” váltotta fel. A vallásos morál meggyengült, de nem tudott új morál a helyére lépni.

Azzal egy időben, hogy a régi együttélési formák megszűntek, a területi mozdulatlanság is megszűnt. Az emberek úgy próbálják életüket szervezni, személyiségüket „megvalósítani”, hogy ide-oda költöznek. Nemcsak az éhínség, hanem a rossz úthálózat, az elavult termelési viszonyok, a „feudálisnak” tartott állapotok elől is menekülnek. Egyes területek elnéptelenednek, másutt idegenekből álló, kulturálisan átláthatatlan és kezelhetetlen konglomerátumok jönnek létre. Ennek nyomán, ez mindenki számára ismeretes, növekszik a bűnözés, a szegénység, a prostitúció, a drogfogyasztás és mindenféle fertőző betegség.

Felvetődik a kérdés, hogyan lehetne másképp? Miként valósítható meg az egyszerű emberek számára a globális folyamatokhoz és hálózatokhoz való „demokratikus” hozzájárás? Mert enélkül, amikor csak az abroncsok gyengül-

nek, de nincs helyette más összetartó erő, megindul egy másik folyamat, a „decivilizációs” folyamat (rendőrök önkényeskedése, drog, korrupció, maffia), ami mind ellentétes a civilizációs folyamattal, az ember „önmegvalósításával”. Abban az értelemben beszélve önmegvalósításról, amennyiben az egyszerre társadalmi és pszichológiai folyamat.

Nyilvánvaló, hogy a nemzeteknek, egyáltalán a szerves fejlődésű országoknak, amennyire csak lehet, meg kell hogy őrizzék saját szerves gazdasági-társadalmi fejlődésüket. Úgy kell a globalizmushoz alkalmazkodniuk, hogy közben ne veszítsék el jellegzetes arculatukat, nyelvüket és kultúrájukat, ne váljanak gyarmatokká, társadalmi sivataggá.

Vannak-e sejtéseink arról, hogyan reagálunk majd a súlyosbodó gazdasági válságra, mellyel az előttünk álló legalább egy-másfél évtizedben kell szembenéznünk? Vannak-e „kitörési pontok?”

Kopp Mária kutatásai arra hívták fel figyelmet, hogy például a mai magyar társadalomban rendkívül nagy a feszültség az erkölcsi értékek és a megélt, külső valóság között.⁵⁷ Ezen a téren a helyzet fokozatosan romlik. Megkérdezték az embereket azokról a külső és belső értékekről, amelyeknek az elérésére törekszenek. A külső értékek között szerepelt a gazdasági jólét, a jó megjelenés, a siker. A belső értékek között a lelki harmónia, az egészség, a jó társas kapcsolatok. Azt találták, hogy az emberek kifeje-

⁵⁷ Dr. Kopp Mária: Magyar lelkiállapot. Id. m. uo.

zeten a belső értékeket tartják fontosnak, például sokkal fontosabbnak tartották a jó társas kapcsolatokat, mint a jó anyagi helyzetet. Ez az értékrend ugyanakkor nem tükröződik sem a demográfiai mutatókban, sem a népszaporulat csökkenésében, sem a társadalom elöregedésében. Vajon mi az oka ennek? Kopp Mária szerint a magyar társadalom ugyanolyan mértékben individualista, mint az angolszász társadalmak. A szomszéd népek, a csehek, a lengyelek, a szlovákok, a németek a miénknél kollektivistább társadalomban élnek. Az individualista emberek köztudottan nehezebben szervezhetők, ami megmutatkozik az élet szinte minden terén, beleértve a közutakat, de még az aluljárókban is sokszor az emberek az elemi szabályokat felrúgva össze-vissza közlekednek. Ezzel együtt, vagy ennek folyományaként az emberek túlnyomó többsége úgy érzi, eltűntek a közös értékek és célok, a jövőt nem lehet tervezni, és feltűnővé vált a bizalomhiány – a társadalmi tőke hiánya.

Nos, ez a „kollektív bizalomhiány” az, ami legkevésbé sem kedvez a személyiség „önmegvalósításának.” Enélkül az Én határainak kiszélesítésére irányuló törekvés csupán virtuális, képzeletbeli lehet, amelynek a valósághoz – a közmegegyezéshez – semmi köze. Sőt, az Én határainak virtuális kiszélesítésével a várttal ellentétes hatás következik be: a személyiség értékét veszti, határai beszűkülnek, kiüresedik, értelmetlenné és céltalanná válik az élete.

Elméletileg kitörési lehetőséget kínál az emberek bevonása a közéletbe. Ehhez azonban hiányoznak a közös célok, melyek elérésére mozgósítani lehetne őket. Pedig

erre a mozgósításra szükség lenne, mert azok, akik például részt vesznek valamilyen civil szervezet munkájában, minden szempontból jobb lelkiállapotban vannak, mint azok, akik nem. Sajnos, részben a globalizáció felkínálta modellek, részben az állam részéről jelentkező adminisztratív nyomás, bürokratikus akadályok a civil szervezetek fenntartását és működtetését a legtöbb esetben lenullázzák, értelmetlenné teszik. Nehezen felfogható, hogy a civil szervezetek és a még létező, működő társas (lakóhelyi, kulturális, szakmai) közösségek miért nem rendelkeznek az önálló kezdeményezés anyagi, jogi és kulturális eszközeivel?

A KETTÉVÁLT ÉN

Az első magyar „antipszichiáter”, dr. Hollós István budapesti ideg orvos – aki a múlt század elején a lipótmezei elme gyógyintézet főorvosa volt – *Búcsúm a Sárga Ház-tól*⁵⁸ c. önéletrajzi munkájában ezt olvashatjuk. „Aki az álmot meg tudja valósítani, az a hős, aki azt ki tudja fejezni, az a költő, s aki oda végleg visszamegy, az elmebeteg.”⁵⁹ Hollós sok-sok évvel Ronald Laingnak, Thomas Szasznak és másoknak a hatvanas-hetvenes években nagy port felvert művei előtt írta ezt. A munkát maga Freud is

⁵⁸ Dr. Hollós István: *Búcsúm a Sárga Ház-tól*. Cserépfalvi Kiadása, 1990. A könyvhöz Dr. Veér András, az Országos Ideg- és Elme gyógyintézet igazgatója írt utószót.

⁵⁹ Idézi Erős Ferenc *A válság szociálpszichológiája* című könyvében. Id. m. 84-85. oldal.

igen figyelemre méltónak tartotta, dedikált példánya ma is látható a bécsi Freud-Hausban.⁶⁰ Érdekes ezen a hasonlaton elgondolkodni, amely összezseng Ronald Laing meglátásával, aki egyik esszéjében (*A paradicsommadár*) ezt írja: „Az őrültség, amellyel pácienseinknél találkozunk, nem más, mint szálnalmas paródiája, rossz utánzata, groteszk karikatúrája annak, ami a „normálisnak”, „egészségesnek mondott” világban van, és a gyógyulás nem más, mint az Énnek ehhez az egészségesnek mondott világhoz való zökkenőmentes alkalmazkodása.

Ha akár egy kicsit is közelebről szemügyre vesszük, hogy milyen is az a világ, amely mértékül szolgál számunkra, egyszerűen elborzadunk. A nembeli ember ugyanis, aki ezt a világot „megszemélyesíti”, világosan és határozottan magán hordozza az elmebetegség jeleit, kezdve a nagyzásos téveszméktől a kritikátlan viselkedésen át az Én-hasadás minden jellegzetes tünetét. És még sok mindent, amire még egy magából kifordult tobzódó őrült sem képes.

Laing életművének nagy részét – tíz-tizenkét könyvet és számos tanulmányt – a skizofrénia megértésének szentelte. Abból a meglátásból indul ki, hogy a skizofrénia esetében nem az orvoslás szempontjából szokásos tünetegyüttesről van szó, hanem egy belső összefüggésekkel rendelkező, strukturált személyes tapasztalatról, élményről. Tulajdonképpen minden ember énje belső összefüggésekkel rendelkező, strukturált személyes tapasztalat, amely

⁶⁰ <http://moly.hu/konyvek/hollos-istvan-bucsum-a-sarga-haztol>

sajátosan egyedi, mindegyik én önmagában hordja érvényességét.

Minden Én mögött álló tapasztalat bizonyos mértékben hozzáférhető – megértés révén. A megértés azonban, mondja Laing, mindig két emberen múlik, kettejük viszonyának a függvénye. Vonatkozik ez az orvos-beteg kapcsolatra is. A megértés ebben az esetben is a terapeuta és páciens viszonyának a függvénye. Ami azt jelenti, hogy korántsem biztos, hogy ugyanannak a páciensnek a tüneteit két orvos hasonlóképpen értelmezi. A pácienshez való viszonyuktól függően más-más betekintést nyernek annak lelki életébe. Ehhez hozzá kell vennünk azt is, hogy két különböző orvos magukat a tüneteket is, az általuk tapasztalt lelki jelenségeket másként értelmezi, más ismeret- és tapasztalatrendszerbe helyezi. Az agyunk mindig valamilyen rendszert keres, és gyakran talál, rendszert lát ott is, ahol nincs, viszont olykor nyilvánvaló összefüggéseket sem ismer fel.

A nehézséget általában az okozza, hogy a páciens más világban él, mint a terapeuta. Nemcsak azért, mert más az élettörténete, más értékrendszert sajátított el, hanem az sem biztos, hogy sikerül őt (mármint a páciens) „szóra bírni”, egy „dialógus partnerévé” tenni. Egyébként is, attól függően, hogy kivel állunk szemben, mást mutatunk fel önmagunkból, a helyzetnek megfelelő arcunkat (Énünket) mutatjuk. Minden kapcsolatban más oldalunkról mutatkozunk, más struktúráról árulkodunk, más mélységekbe engedünk betekintést szubjektív világunkból.

Első művében, amely 1969-ben jelent meg és *A kettévált Én* címet viseli, Laing kísérletet tesz arra, hogy a sartré-i filozófia személyiségelméletének alapján új pszichológiai elméletet dolgozzon ki.⁶¹ A kettévált Énben a skizofrén tapasztalat megértésének kulcsfogalma az „ontológiai bizonytalanság”. Ez a bizonytalanság azt takarja, hogy a skizofrén egyén önmagát és a világot valóságosként, élőként, egészként észleli és éli meg. Bármennyire is bizarrnak tűnjék szemünkben, ő maga önmagát másoktól, a világtól különállónak tartja, nem mosódnak el az Én határai, nem keveri össze magát másokkal vagy a világgal. Személyi autonómiája és identitása – függetlenül attól, hogy mit gondol magáról – sohasem kétséges számára. Más szóval a „beteg ember” személyi világa is belső konzisztenciával, valóságérzéssel rendelkezik. A beteg is tudatában van Énje határaival: testével a térben azonos kiterjedésű, testképe megfelelő, időérzékelése is, amennyiben tudatában van, hogy élete a születéssel kezdődik és a halállal végződik. Illetve ez utóbbi nem mindig van így, amennyiben hisz a túlvilágban, feltámadásban, lélekvándorlásban, de ez nem sajátos látásmódjából ered, személyiségükben ép, normális emberekre is jellemző.

A skizofrén ember inkább a mindennapi életkörülményeiben érzi magát talányszerűnek, esetlegesnek. Inkább véletlenszerűnek érzi azt, ami vele történik, mint valósá-

⁶¹ Ronald Laing: *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*, Penguin, Harmondsworth 1965. - *Self and Others*. Penguin, Harmondsworth 1971

gosnak. Másoktól, a világtól való elhatárolódásában látja, érzi körvonalazatlannak magát. A valóságtól való elhatárolódás bizonytalansága miatt identitása és személyi autonómiája kérdésessé válhat számára. Egy idő után elveszítheti saját időbeli folytonosságát, személyes konzisztenciájának és belső összetartozásának, „szubsztancialitásának” élményét.⁶² Ennek következtében képtelenné válik arra, hogy elhiggye: bensője valódi, jó, értékes. Úgy érezheti, hogy saját énje részlegesen levált a testéről.

Mielőtt ezen hüledezni kezdenénk, gondoljunk arra, hogy valójában milyen nehéz nyelvileg pontosan kifejezni az Én-re, a különböző Én-állapotokra vonatkozó gondolatokat. Hiszen egyszerre és egyidőben, egymástól elválaszthatatlanul kell szemlélnünk egymást és önmagunkat. Ez nemcsak a mindennapi ember számára kihívás, de a pszichológia felé is csaknem teljesíthetetlen elvárás, hogy az ember megértéséhez egyszerre kell szem előtt tartania az egyénnek, mint pszichikailag sajátos lénynek a tiszteletét és társadalmi meghatározottságát. A skizofrén számára a világ éppen annyira bizonytalan (vajon kinek a számára nem az?), mint amennyire önmaga is az. A többi emberhez való viszonya, kapcsolata gyökeresen másként alakul, mint más embereké, akiknek az érzete, az Én-határaitra vonatkozó képzelet, szilárdan megalapozott.

A világosan körülhatárolt Én-határokkal rendelkező ember örömet, kielégülést, csalódást, félelmet talál kapcsolataiban, ez számára a legnagyobb örömforrás és a leg-

⁶² Erős Ferenc id. m. 78. oldal

több baj forrása. Az „ontológiailag bizonytalan” személy viszont örökösen Énje fenntartásával, körülhatárolásával van elfoglalva.

Ennek (mármint az Én-bizonytalanságnak) a legnyilvánvalóbb jele a szorongás. Az ontológiailag bizonytalan személy (értsd a skizofrén) úgy érzi, attól fél, hogy a másik bekebelezi, felfalja, magába szippantja, elpusztítja. (És a modern Ember nem ettől fél? A való világban nem ez megy végbe? A pénz világában az egymással kontaktusba kerülő emberek vajon nem arra törekszenek, hogy beszűkítsék egymás mozgásterét, mint versenytársak, egymást leszereljék, maguk alá gyűrjék, bekebelezzék, ha lehet, riválisaikat megsemmisítsék?)

Laing értelmezése szerint többnyire mások szeretetmegnyilvánulásának elmaradása vagy hiánya váltja ki a bizonytalanságot, félelmet bennünk. A skizofrén ember ezt érzi legnagyobb veszélynek. És a „normális” ember legtöbbet nem ettől szenved? – kérdezhetnénk. A kapcsolatzavar, az intimitástól való félelem, ami ma széltebenhosszában megfigyelhető, vajon nem arra utal, hogy körülünk mind több az „ontológiailag bizonytalan” ember? És nem azt teszik ők is, mármint az intimitástól féltő emberek, amit a skizofrén ember, aki a bekebelezéstől való félelmében egyre inkább izolálódik, kapcsolatait feladja, elmagányosodik, fél?

Az izolálódás következtében a „beteg” kapcsolatai beszűkülnek, kiégnek, az Énje fokozatosan kiürül. A külvilággal való minden érintkezés megrázkódtatással jár számára. Laing „berobbanási” szorongásnak nevezi ezeket a

megrázkódtatásokat. Az ontológiai bizonytalanságból fakadó szorongás legbonyolultabb formája a „külsővé válástól” való félelem. Ez valójában a saját személyiség elvesztését jelenti, amit de-perszonalizációnak nevezünk. Az ilyen ember attól fél, hogy robottá válik, automatává, szubjektivitás nélküli emberré, halott tárggyá.

Laing meglátása szerint a skizofrén folyamat alapja és lényege a hasadás, ami az én „testet öltött” és „testetlen”, testet nem öltött része között megy végbe. Az egységes és egészséges Én középpontjában az egyén és a közösség közötti harmónia áll.

Szeretet, elfogadás hiányában az egyén csak részben, korlátozott mértékben tudja magára vonatkoztatni a külvilág ingereit, mások vele szembeni elvárásait. Nem tudja beépíteni, magára vonatkoztatni mindazokat a kulturális sajátosságokat, amelyek egyébként életkörülményeit meghatározzák. Ezek miatt a szocializációs zavarok miatt a skizofrén nem tud a kívánalmaknak megfelelően tágulni, gazdagodni. Ezt úgy éli meg, hogy a világ „föl akarja falni”. A skizofrén személynél a saját testi mivolta, az igaz Én és a társadalmi Énje között lép fel zavar, amennyiben ez utóbbi az igaz Én számára külső, idegen, „megkövesült” tárgyként jelenik meg. Azt mondhatnánk, hogy a körülmények változására nehezen reflektál, az új helyzetet kénytelen-kelletlen megéli, de az élmény nem válik Énje részévé, azt hamis Énnek éli meg.

A normalitás látszatát az „ontológiailag bizonytalan” ember a legkülönbözőbb stratégiákkal igyekszik fenntartani. Megpróbál lépést tartani a változásokkal, de a válto-

zásokra hamis Énjének folyamatosan növekvő irrealitás-érzésével reagál. Míg aztán az „igaz” és a „hamis” Én között zajló állandó alku, félelem, feszültség, erőfeszítés következtében egy skizofrén rohamban a személyiség időlegesen vagy véglegesen szétesik.

Nem célunk itt a skizofrénia betegség leírása. Bennünket csak annyiban érdekel, mint a társadalmi érintkezést (Én határait) súlyosan befolyásoló elmebetegség. Az utóbbi idők kutatásai azt mutatták, hogy a skizofrén betegek nehezen tudják értelmezni mások szándékait. Ez azonban bizonyos határokon belül a mai kor emberére általában jellemző. A tömegtársadalmakban a legtöbb ember magányosságtól szenved. Ennek az az oka, hogy alapvetően nem értik az élet struktúráját, nehezen tudják értelmezni mások szándékait, nem igazán ismerik önmagukat és nem ismerik fel társadalmi körülményeikben saját embervoltuk feltételeit.

A hagyományosan, kizárólag orvosi diszciplínának tekintett pszichiátria (elmegyógyászat) számos kérdést vet fel azóta, hogy az elmebeteggé minősítés (és az elmebetegekkel való foglalkozás) intézményesült, önálló orvosi diszciplína lett. A legtöbb dilemmát az elmegyógyászat biológiai szemlélete involválja, mely szerint az elmebaj az organizmus megbetegedése, mint mondjuk a nátha, himlő vagy a gyomorfekély. A terápiás eljárásokat illetően is számos kétely merült fel, kezdve attól, hogy a beteg embert lehet-e pusztán a kezelés tárgyának tekinteni, ahogyan például egy odvas fog esetében, lehet-e rajta olyan eljárásokat alkalmazni, mint az elektrosokk, vagy modern

pszichiátriai gyógyszerekkel kell kezelni. Továbbá heves bírálat érte az elmeógyógyintézeteket, illetve azt a társadalmi szelekciós folyamatot, amely során valakiről „kiderül” („rásütik”), hogy elmebeteg. Vajon ki és milyen joggal dönt mások tudatállapota, személyi sajátossága fölött, hogy illető „deviáns”, „pszichotikus”, amellyel voltaképpen közvetve vagy közvetlenül uralmi pozíciót szerez (élvez) felette?

Ezek a kérdések, bírálatok általános ellenvetések, amelyekkel itt részletesebben nem kívánok foglalkozni, hiszen tárgykörünktől, az Én határainak kérdéskörétől messze vezetne bennünket. Ugyanakkor, bár ez már valamelyest érinti tárgykörünket, nem kívánom hosszasan és teljes mélységében tárgyalni a pszichiátrián belül kialakult vitát sem, a különböző pszichiátriai irányzatok egymáshoz való viszonyát. Bizonyos esetekben az elméleti kiindulópontok, a teoretikus pozíciók egymással összebékíthetetlenek, jóllehet mindegyik eklektikus gondolati elemekből épül fel, ennek következtében átfedések, átjárások is megfigyelhetők közöttük. A bennünket érdeklő dilemma nem is ebben mutatkozik meg, hanem az egyénhez mint pácienshez és a társadalmi közegéhez való viszonyulásban, azok értelmezésében.

A „deviáns személyeket” tömegméretekben „termelő” társadalmi viszonyok eltérő megítélése az, amiről egy-két szót kell ejtenünk. Míg egyes irányzatok úgy tekintenek a deviánsokra, mint olyan egyénekre, akik (valamilyen biológiai hiba folytán) alkalmazkodási zavarokban szenvednek, más irányzatok magát a szisztémát kérdőjelezzik meg,

mondván, hogy a deviánsokat a társadalom termeli ki magából, következésképp az orvosnak a deviáns kisebbség (elmebetegek), és nem a nem deviáns többség mellé kell állniuk. Mivel nem ez történik, Franci Basaglia olasz antipszichiáter szerint az elmeorvosok többsége maga is súlyos „tudósi identitászavarban” szenved, amennyiben a deviánsok kiszűrésén fáradozik, s gyógyítás ürügyén a páciens az őt megbetegítő társadalomba való „visszavezetésén” fáradozik.⁶³

Nem egyértelmű állást foglalni a kérdésben, mert az további kérdéseket vet fel. Ha abból indulunk ki, hogy a társadalom a beteg, a beteg társadalom viszont beteg embereket eredményez, ebben kétségkívül sok igazság rejlik. Ahhoz, hogy a társadalmat megváltoztassuk, „gyógyítsuk”, nem elég a szemléletünket megváltoztatnunk. A társadalmi viszonyok megváltoztatása messze túlnő az orvos, a pszichológus, filozófus, pedagógus, de még a politikus lehetőségein is. Ez azt jelenti, hogy tegyük össze a kezünket? Mivel nem tehetünk semmit az itt és most beteg, szenvedő emberekért, akik segítségre szorulnak, segítséget várnak, hagyjuk cserben őket? Ne is fáradozzunk azon, hogy csökkentsük szenvedésüket? Nyilvánvalóan nem ezt kell tennünk. Még akkor sem, ha tudjuk, hogy lényegében véve minden személyiségzavar, lelki megbetegedés a társadalmi körülmények terméke, azok lecsapódása lelkünkben.

⁶³ Vö. Erős Ferenc: Laing és az antipszichiátria. In: Erős Ferenc A válság szociálpszichológiája. T-Twins Kiadó. Budapest, 1994. 76. oldal.

Néha megfigyelhető, tapasztalható az a pesszimizmus, ami áthatja a filozófiát, tudományt, mindennapi életet, hogy úgy sem lehet tenni semmit, úgy sem lehet segíteni senkin és semmin. Nyilvánvalóan ez is része annak az ember- és társadalom-felfogásnak, amely az emberi Én határainak beszűkítésén, a személyiség kiürítésén fáradozik. A konkrét cselekvés, helytállás, a tevőleges hozzáállás, a segítségnyújtás alól senki és semmi nem mentesíthet bennünket.

Ez a hozzáállás egyfelől az élet és az egyén tiszteletben tartását jelenti, ami a szabadság, szolidaritás és egyenlőség elveinek védelmében testesül meg. Másfelől a társadalom alappilléreinek tekintett család, társas kapcsolatok, nemzeti kultúrák, nyelvek és identitások megőrzéséért, az európai népek közötti szuverén egyenlőségért száll síkra, azoknak a politikai viszonyoknak a megteremtéséért, amelyre az emberi és a nemzeti sokszínűség és egyenlőség tisztelete nyomja rá bélyegét.

A NYELV HATÁRAI ÉS AZ ÉN HATÁRAI

Mindenki azt hiszi, hogy saját képzeletének határai azonosak a világ hatáiraival. Ezek a határok a nyelvben, a nyelv által jönnek létre, ahogyan valóságismeretünk és képzeletvilágunk is. Az ember voltaképpen szavak, fogalmak révén válik emberré, létezik mint személyiség. A nyelvnek köszönhetően tud számot adni önmagáról, a

nyelv segítségével tudja magát elkülöníteni más emberektől. Ezt a kérdéskört – a nyelvi kultúra halványulását vizsgálva az egykori Jugoszláviában.⁶⁴ – egy korábbi tanulmányomban tettem közzé. Akkor a nyelvi-kulturális állapot a kollektív öntudat és a nemzeti azonosságtudat vonatkozásában foglalkoztatott. Ezúttal a nyelv – pontosabban a nyelvi kultúra halványulása, a nyelvi romlás – a személyiség beszűkülését, a létezés, az önmeghatározás és az önmegélés nyomasztó tudati korlátjaként foglalkoztat elsődlegesen, amennyiben minden korlátozás, hátrányos megkülönböztetés, ami közvetlenül a szókincs és a beszéd kifejező erejének csökkenéséhez vezet, az Én határainak a beszűkítésekként merül fel. Az Én beszűkítése egész lelkületünket, a lét emberi minőségét szegényíti el.⁶⁵

Hivatkozott tanulmányomban kifejtettem a kisebbségi komplexusok kialakulásának előzményeit, rámutatva arra, hogy a nemzeti azonosságában frusztrált személy elhiszi, hogy a többségi nyelv ismerete (amelyet nem beszél tökéletesen) értékesebbé teszi az ember személyiségét, mint a saját anyanyelvének az ismerete.

A nyelv azonban nemcsak kisebbségi körülmények között van értékvesztésnek kitéve, hanem többségi körülmények között is, amennyiben a hatalom részéről manipulációs célokra használják föl, ideológiailag degradálódik.

⁶⁴ Nyelvében él a nemzet. Adalékok a nyelvromlás és a tudati változások összefüggésének vizsgálatához a jugoszláviai magyarság körében. In: Hódi Sándor: Nyelvstratégia – nemzetstratégia. Stratégiai füzetek 10. Kiadó: Széchenyi Stratégiakutató Társaság, 2014.

⁶⁵ Id. m. uo.

Röviden tekintsük át, hogy a nyelv ideologikus szerepének következtében saját Énünk hogyan kerülhet kiszolgáltatott, alárendelt helyzetbe.

Közelebb lehet jutni, de teljesen nem, az Én határainak kijelöléséhez, ha magát a nyelvet közelebbről szemügyre vesszük. A beszéd szövege ugyanis néha többet elárul függőségi viszonyainkról, alá- és fölérendelt helyzetünkről, mintsem hinnénk. A nyelv ugyanis nemcsak népeket választ el egymástól, hanem az egyedi embereket is, mert ahogyan Wittgenstein állítja az 1921-ben megjelent Logikai-filozófiai értekezésében: „Nyelvem határai világom határait jelentik.”⁶⁶ Ha ehhez hozzátesszük Gadamer hermeneutikai fordulathoz vezető kijelentését, mely szerint szellemi világunkban a nyelven kívül tulajdonképpen nincs semmi, beláthatjuk, hogy leginkább a nyelvben kifejeződő „világszemlélet” jelöli ki Énünk határait.

Nyelvi tudatunk kialakulása és formálódása során egy sajátos valóságismeret, „világmodell” formálódik az elménkben, és ez a valóságismeret vagy világmodell formálja az egyéneket és a társadalom világgépét. Tudatformáló szerepe miatt kétségtelen, hogy a nyelv legsajátabb vonása az ideologikussága. Tulajdonképpen az ideológia maga is a nyelvben létezik (ami értékítéletekben, megfogalmazásokban, formulákban, kanonikus kijelentésekben, ítéletek formájában jut kifejezésre), s a nyelvnek köszönhetően, a nyelv segítségével épül be a társadalmi tudatba és az

⁶⁶L. Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 70. ford. Márkus György

egyének tudatába). Sőt, olykor bizonyos szavak maguk is ideológiai jelentéstöbblettel rendelkeznek, ennek folytán a nyelv a manipuláció és a propaganda hatásos eszköze, segítségével nemcsak a társadalmi valóság meghatározott képe alakítható ki, hanem az ember önképe is.⁶⁷

A nyelv ideológiai „fertőzöttsége” folytán eredeti értelmétől eltérően nem annyira a valóságra utal, hanem sokkal inkább magára a rendszerre vonatkozik. „Enyhébb fertőzés” esetén a hatalom beéri azzal, hogy bizonyos alkalmakkor, bizonyos beszédhelyzetben, bizonyos jelszavaknak, szlogeneknek el kell hangozniuk. Totalitárius társadalmakban a nyelv is totalitárius nyelvvé válik. Ebben az esetben a hatalom nemcsak „közölni” akar valamit a társadalommal, hanem a nyelv birtokba vétele, kisajátítása

⁶⁷ A kutatások nem sok esélyt jósolnak azoknak a pároknak, amelyeknek tagjai két különböző nyelven beszélnek. A linzi kutatók, akik öt éven át száz párt figyeltek meg, akiknek az anyanyelve nem volt ugyanaz, arra az eredményre jutottak, hogy tartós kapcsolatra azoknak voltak a legjobb esélyeik, akik kölcsönösen aránylag jól beszélték párjuk nyelvét. Ismeretes, hogy vegyes házasságokban sok esetben csak az egyik fél sajátítja el a másik nyelvét. Ez nem is akadálya annak, hogy egymást a mindennapok szintjén megértsék. A bajok akkor éleződnek ki, ha hosszabb távon nincsen olyan közös nyelv, amelyen jól kommunikálnának. Ennek következtében az ilyen románcok többnyire rövid életűek. Néhányan „turistaszerelemnek” is hívják, arra utalva, hogy a fellángolás gyakorta csak a nyaralás idejéig tart ki. A nyelvi különbözőség mellett a kulturális távolság is akadályozó tényező. A linzi kutatók eredményeiből az állapítható meg, hogy száz ilyen kapcsolatból mindössze kettő tartott öt évnél tovább.

révén az emberek feletti uralmat juttatja kifejezésre. A társadalmi nyilvánosság egész rendszere úgy alakul, hogy a hivatalos kommunikációs csatornákon kívül az információ- és véleménycsere lehetősége csak szűk keretek közé szorul.

Volt szerencsénk megtapasztalni a totalitárius hatalom gyakorlatát, amikor a gyakran mechanikusan, reflexszerűen használt ideológiai sztereotípiák sulykolásának az volt a céljuk, hogy a nyelvi klisék alakjában megjelenő gondolati panelek minél alaposabban átítassák a „szocialista öngazgatású” társadalmat. A nyelvi manipuláció talán legnagyobb veszélye abban állt, hogy a kiüresedett nyelvi panelek tejes egészében kitöltötték a hivatalos nyelvet és a közbeszédet. Ezeket az ideológiai torzulásokat az egykori szótárak híven őrzik, emiatt ma már használhatatlannak bizonyulnak.

A hatalom nyelve, noha vannak közös vonásaik, alapvetően tér el a totalitárius nyelvtől. Természetes, hogy minden hatalom egy bizonyos nyelvet használ, s az is nyilvánvaló, hogy a társadalmi kommunikáció egészét befolyásolja az a mód, ahogyan a hatalom közli céljait a társadalommal (azaz a társadalmi nyilvánosság alakulásában fontos szerepe van a hatalom "kommunikációs stratégiájának"). A valódi kommunikáció ellehetetlenül: közlés és véleménycsere helyett a nyilvánosság terei és eszközei, a sajtó, a rádió, az újságok a hatalom "meghosszabbított

karjaivá" ⁶⁸ alakulnak át. Lassan nem kell tiltás, cenzúra, szellemi erőszak. Elég uralni a médiát.

A „múlt lezárása” persze korántsem jelenti azt, hogy a mai politikai helyzet ideológiai lenyomata nem tükröződik a nyelvben. A megnyilatkozás funkciója és szerkezete ugyan valamelyest változott, de az új nyelvi panelek, kli-sék és sémák éppúgy jelen vannak a közbeszédben, mint régen. Ma is, mint korábban, ezeknek a paneleknek (kli-séknek, sémáknak) a használata afféle „hűségnyilatkozat” az uralkodó szellemi-politikai irányzat mellett. Az „oda-tartozás” szándékát jelzik, a politikai törekvéssel való „azonosulás” kimutatását jelentik. És most is rögtön feltű-nik, sőt gyanússá válik az, aki nem hajlandó a divatos szó-lamokkal élni, megtagadja a hűségnyilatkozattal felérő nyelvi fordulatokat vagy kerülni igyekszik azokat. Hadd ne célozgassunk az „európai normákra”, a „jogharmonizá-cióra”, „felzárkózásra”.

A nyelvhasználat elárulja azt is, hogy a társadalmi ranglétra mely fokán állt valaki. Aki a hatalom felső köré-iben mozgott, az az ideológiai „rejtjelezés” minden finom árnyalatával tisztában van. Minél távolabb van a beszélő a hatalmi centrumtól, annál kevésbé érti és használja a „hi-vatalos szöveget”, a szavakon túli, mögöttes, csak az adott ideológiai-hatalmi kontextusból megfejthető értelmet.

⁶⁸ H. Günther: Die Verstaatlichung der Literatur. Entstehung und Funktionsweise des sozialistisch-realistischen Kanons in der sowjetischen Literatur der 30-er Jahre, Metzler, Stuttgart, 1984. 175.

Minthogy a nyelv a személyiség önkifejezésének eszköze, s így az egyén önazonosságának kifejeződése, az autentikus lét, avagy a személyi autonómia hiányára már a beszélő első mondataiból lehet következtetni, tekintettel arra, hogy a beszéd szükségessége elsősorban nem is mint kommunikációs szükséglet merül föl, hanem csupán a hűségnyilatkozat folyamatos ismételtetése a beszélő részéről, akinek ezen kívül sokszor más mondanivalója nincs is.

A nyelv hatalmi manipulációs célokra való felhasználása nemcsak a politikai szólamokban jut kifejezésre, hanem gyakran ölt magára álruhát, és olykor „tudományos” köntösben jut kifejezésre. De jelen van az irodalomban, művészetekben, sőt a gazdasági életben. A valóság felparcellázásával együtt kijelölődnek a határterületek, kialakul a kánon, a szakzsargon. A jelen és a jövő üzleti világának alakítói (korifeusai) nem győzik a fülünkbe rágni, hogy a tudomány, a művészetek, a gazdasági élet sajátos mozgásának velejárója, egy-egy szakterület fejlődésének szükséges lépcsője a szakzsargon megjelenése, amit csak a beavatottak, a vájt fülűek értenek.

Nem is a szakzsargon, a beszédben hemzsegő, többnyire idegen vagy önkényesen kreált szavak jelentik a gondot, a cselvetés abban rejlik, hogy a kánon valójában stratégiai irányt jelez, a társadalmi és környezeti gondolkodással kapcsolatos sajátos szemléletmódot. A befogadás és értelmezés útjait megnehezítve azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy az igazság birtokosai (nyelvi) barikádokon belül vannak. Ezzel szemben a társadalom tagolódásából kifo-

lyólag különböző értelmezői közösségekről kell beszél-nünk, s közülük nem feltételezhető egyetlen értelmezői közösségről sem, hogy kizárólagos birtokosa az igazságnak, az emberre, a társadalomra, az életre, a valóságra vonatkozó hiteles tudásnak.

Szükségszerű behatároltságuk ellenére, vagy épp ezért, az értelmezői közösségek kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást a valóság helyes és érvényes értelmezésében. A kánonért folyó harc mögött ideológiai kötélhúzás folyik a valóságértelmezés kizárólagos jogáért. A beszéd kölcsönösségében konstituálódó nyelv szelleméből következik, hogy a valóság értelmezéséből, voltaképpen az Én önmeghatározási próbálkozásaiból semmiféle hatalmi elvárással, uralkodó kánonnal, a valós szándék sunyi rejtjelezésével nem lehet kizárni senkit. A nyelv határait, beleértve a totalitárius nyelv határát ugyanis a látszat ellenére nem a hatalom jelöli ki, hanem az indoktrinációra immunis egyének. Azok, akik nem fogadják el a rájuk kényszerített kánonokat, kliséket, ideologikus nyelvet, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy megszokott szavaikat megszokott, történelmileg és társadalmilag kodifikált jelentésükben használják és az általuk megélt valóságot ezekkel értelmezzék.

Elvileg valahogy így, ennek a mentalitásnak a terjedésével alakul ki fokozatosan a nyelvi önvédelem eszközeként létrejövő „ellen nyelv”. Ahogyan az elnyomott, nyelvtől megfosztott társadalom megmozdul, s mozgolódása fokozatosan erodálja, fellazítja a totalitárius nyelvet, aminek egyik első jele, hogy kimondódnak az eladdig ki nem

mondott szavak a valóság jelenségeinek megnevezésére. Ami sokáig tabutémának számít, az fokozatosan módosul, változik a hivatalos álláspont, feladva a hazug pártállami (és pénzhatalmi) álláspontot, amely hazug eufémizmusok mögé rejti a valós állapotokat. Így lett az „ellenforradalomból” „forradalom és szabadságharc”, a „felszabadulásból” „megszállás” és sorolhatnánk.

Az Én határainak bizonytalansága többek között épp abból adódik, hogy a körülöttünk lévő valóság tele van bonyolult és korántsem könnyen értelmezhető jelenségekkel, nyelvi eufemizmusokkal, tudatos nyelvi manipulációval. Ne feledjük, a szavak ellenállhatatlanul behatolnak az egyes ember tudatába, a személyiséget lassacskán kirekeszthetik saját belső világából. Az Én határaitól beszélve tartasuk szem előtt, hogy ma már a hatalmi manipuláció célpontja nem az emberi test, hanem a lélek. Az Én világának szűkítése, kisajátítása, a személyiség felmorzsolása – ritka kivételektől eltekintve – nem a test sanyargatásával történik, a hatalmi manipuláció immár a gondolkodás és a nyelvhasználat totális szabályozására irányul. A nyelv elrablásával az identitását veszik el az embertől, hogy a hatalmi gépezet engedelmes fogaskereke válják belőle.

A mai közbeszédről, médiáról, tudományról, hitvilágról elmondható, hogy szétszálazott, "megrágott," értelmezett valóságot "tükröz". Normális esetben, ha kimondunk egy szót, ahhoz egy meghatározott, a nyelv használói számára ismert és konvencionálisan elfogadott jelentés tartozik. Ez azonban, mármint a normális eset, csupán elméleti lehetőség. A totalitárius rendszerben a totalitárius nyelv

terjedése a sematikus világkép sugalmazása révén szükségszerűen elszürkítette, sivataggá változtatta a kultúrát. Ennek a szomorú lenyomata ott van a könyvtárnyi, mára olvashatatlaná silányult könyvhegyek példányaiban csakúgy, mint a totalitárius diktatúrák által létrehozott sajátos tömegkultúra más termékeiben.⁶⁹ De kimutathatóan jelen van az emberek gondolkodásában és beszédjében is. Ha csak a beszédre figyelünk, arra a gondolkodásmódra, amely a valóságot egyszerű sémák közé igyekezett szorítani, könnyen azt hinnénk, hogy még mindig a régi Jugoszláviában, a kádári Magyarországon stb. élünk. Nyersebben fogalmazva Énünket erősen behatárolja, hogy az emberek többsége ma is hazugságban él. Bizonyos szavak (gondolatok, témák) kimondása, mások elhallgatása, megint mások gyakori ismételtetése, ismét mások valamely más szó (gondolat, téma) helyett történő használata, egy szóval a valóság jelenségeinek az interpretálása kísértetiesen hasonlít a múltra.

⁶⁹ Balogh Magdolna. A nyelv elrablása. Nyelv és totalitarizmus. <http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=27&ved=0CEgQFjAGOB=bv.81449611,d.d24>

AZ ÉN MANIPULÁLÁSA

A hatalom nyelvéről beszélve utaltunk rá, hogy a nyelv birtokbavétele révén – a tények egyoldalú beállításával, a tabu témákkal, kánonokkal, kliséekkel, ideologikus nyelvezettel, figyelem eltereléssel stb. hogyan lehet irányítani, befolyásolni a társadalom világgképét, s befolyásolni az ember személyiségét. A totalitárius társadalmak ugyan látványosan a történelem süllyesztőjébe kerültek, a társadalom egészére leselkedő befolyásolás veszélye azonban nem szűnt meg, sőt egyre nő. Elvileg a nyelv arra való, hogy az igazság keresésének, őrzésének a szolgálatában állva összekapcsoljon egymással embereket, és gazdagítsa őket, a mindennapok valóságában azonban a sajtó és a média gátlástalan méretekben használja a nyelvi manipulációt a tudatlan tömegek irányítására. Lehet éppen azért, mivel az Én határait legjobban a manipulációval lehet elbizonytalanítani.

Joseph Kirschner *A manipuláció művészete* c. könyvében a manipuláció lényegét így fogalmazta meg: „A manipuláció, az emberi együttélés elkerülhetetlen kísérője. A kérdés nem az, részt veszünk-e benne vagy sem, hanem az, kik leszünk: a manipuláció kiszolgáltatott áldozatainak vagy haszonélvezői.”⁷⁰ Ez a kijelentés azonban érzésem

⁷⁰ Joseph Kirschner: *A manipuláció művészete*. Bagolyvár Könyvkiadó, 1994

szerint mellébeszélés, manipulációs célokat szolgál, amennyiben azt a látszatot kelti, hogy a manipuláció természetes jelenség (az emberi együttélés elkerülhetetlen kísérője), amellyel tudni kell élni. Csakhogy a befolyás lehetőségének a mértéke a tagolt társadalomban korántsem egyenlő arányban oszlik meg az emberek között. És éppen ebben van a manipuláció lényege: az uralkodó réteg saját társadalmi pozícióját más társadalmi csoportok manipulációjával igyekszik megszilárdítani.

Tény azonban, hogy a befolyásolási szándék csaknem minden kommunikáció során jelen van. A befolyásolás leghatékonyabb színtere azonban a média. A manipulációval kapcsolatban a helyes kérdésfeltevés tehát az, hogy kinek a kezében van a média? Sőt, a valóság tovább árnyalható. A nagy információs rendszerek – mint médiuumok – ugyanis nem maguk „osztják” el a manipulációs politikai teret, hanem egy már elosztott politikai térhez alkalmazkodnak, annak kiszolgálói. Más kérdés, hogy a média az emberek életében hamis szükséglet formájában van jelen. Látszólag kényelmesebbé teszi az életünket, a jól-értesültség látszatát kelti. Egyúttal helyettünk gondolkodik, s ezáltal veszélyes fegyverré lesz bizonyos politikai és gazdasági szereplők kezében.

A média főárama többnyire az uralkodó észjárást képviseli, kijelölve a valóság megközelítési módját, a problémafelvetést, az értelmezési kereteket. Ez alól – az emberek mindennapjait uraló szemlélet alól – nehezen tudja kivonni magát az ember. Az uralkodó szellemi mint szemlélet-hatalom meghatározza az ember Énjét, amennyiben ennek

az észjárásnak a szellemében keresi helyét, magyarázza életét. Ebből az értelmezési keretből eleve ki van zárva annak a lehetősége, hogy az ember társadalmi meghatározottságaiban magára ismerjen. Nevezetesen, hogy tudatos-sá váljék benne, hogy nemcsak antropológiai lény, hanem személyiség is egyben, s hogy személyisége – lelke, Énje – nem antropológiai öröksége, hanem testi (fizikai, biológiai) valóságához képest „külsődleges” (társadalmi, nyelvi, tudati) képződmény.

Tulajdonképpen azért könnyű az emberek manipulálása, világlátásuk, tudatuk, önismeretük befolyásolása, azért lehet szinte teljes „agymosásnak” kitenni őket, mivel személyiségük építőelemei „rajtuk kívül” vannak, úgy kell beépíteni, interiorizálni őket. Ez a körülmény perdöntő nemcsak az ember személyiségére, nemcsak az Én határaitra, hanem az ember egész életére nézve. Az élet ugyanis tökéletesen visszatükrözi az ember meggyőződéseit, azt is mondhatnánk, hogy bizonyos mértékig meggyőződésünk és világlátásunk leképeződése. Aki megváltoztatja az emberek világról alkotott véleményét, sikerül elérni, hogy az új szemlélet belső meggyőződésükké váljon, s a továbbiakban annak megfelelően (annak szellemében) fognak élni.

A legtökéletesebb manipuláció az agymosás. Nem véletlen, hogy a hatalmon levő vagy a hatalmat megszerezni kívánó politikai erők gátlástalan méretekben kihasználják a nyelvi manipulációban rejlő lehetőségeket. Korunkban a nyelvi (verbális) manipuláció kiegészül a beszéd láthatóvá tételével, a mondanivaló vizuális megjelentésével. A fil-

mek, a tévé álló- és mozgóképeivel sokkal hatékonyabban lehet az emberek tudatát befolyásolni, mint csak szavakkal, beszéddel. Horrorba illő, ahogy ezen a téren a média nyomul utánunk. Az óriásplakátok és a televíziós reklámok mélyen a tudatunkba égetik, hogy milyen az öröm, milyen a kényelem, a fiatalság, a szépség, s hogy mire kell törekednünk. Mesterséges szépségideálokat kínálnak fel, és azt sugallják, hogy ezek az ideálok a természetesek. Ezt az új világot mindenki érzi a saját bőrén. Nincs egy talpalatnyi hely, ahol a felhangosított reklámszövegek ne érnének utol bennünket.

Ma a pszichológia és az egyéb tudományok (matematika, fizika, szociológia, társadalomtudományok, médiatudomány) nagy megrendeléseire arra vonatkoznak, hogy a szakemberek, kutatók, tudósok találjanak több és hatékonyabb módot arra, hogy egyes csoportok (pártok, politikusok, egyéb vezetők) saját szükségletüknek megfelelően még több embert befolyásolhassanak, minél nagyobb csoportok, népek, embertömegek akarata felett uralkodjanak, rákényszerítsék akaratukat másokra. Ma már a manipuláció, bár erről a híradások nem szólnak, az egyik legnagyobb iparággá nőtte ki magát.

A manipulációban a hitelesség látszata nagyon fontos. A televíziós híradók, a hírlapok és általában minden médium sokat ad a hitelesség látszatára. Többnyire el is érik, hogy az emberek hitelt adnak a hallottaknak, látottaknak. Elhiszik, hogy nem egy mozifilmet, színdarabot, reklámot néznek, nem regényt olvasnak (amiről tudják, hogy nagyrészt kitaláció), hanem a híradót figyelik, dokumentum-

filmet néznek, amit a valóságos események hiteles bemutatásának vélnek. Legtöbbször nem is sejtik, hogy befolyásolásnak lehetnek (és vannak) kitéve. A sikeres manipulációban a befogadó elhiszi, elfogadja, igaznak véli az elhangzottakat. Észre sem veszi azt, hogy manipuláció áldozata.

A „fejlődés” itt nem áll meg. Mielőtt még az emberek ráébrednének arra, hogy valójában mi történik körülöttük, velük, telerakták őket „titkos” megfigyelésüket lehetővé tévő különböző kütyűkkel, mágneskártyás azonosítókkal, okostelefonokkal, okosórákkal, internetes böngészőkkel, közösségi oldalakkal, implantátumokkal. Ezek az azonosító eszközök az „adó és vevő” elvén működnek, melyek különböző hullámhosszúságú, de jellemzően elektromágneses rádióhullámmal kommunikálnak.⁷¹ Engedélyünk nélkül, akaratunk ellenére szoros megfigyelés és kontroll alatt élünk. Korábban is követtek, lestek, megfigyeltek bennünket, de most lábbal tiporják magánszféránkat: be-

⁷¹ A jelenlegi civilizációs szinten szinte mindannyian egy elektromágneses erőterben élünk, melynek következményeivel nem vagyunk tisztában. Mint ismeretes, szervezetünk sejtjei igen gyenge elektromos jelekkel kommunikálnak a sejtek közötti információcserében. Fogalmunk sincs róla, hogy ezek a mesterséges elektromágneses jelek milyen zavarokat okozhatnak a sejtek közötti „kommunikációban”. Bár felettébb izgalmas kérdéseket vetnek fel az idevonatkozó találgatások, mivel ez szorosan nem tartozik az Én határainak a kérdésköréhez, eltekintünk ennek ismertetésétől.

jutnak a munkahelyünkre, lakásunkba, a hálószobánkba. Arról nem beszélve, hogy összes személyes adatunkat rögzítik, tárolják és összekapcsolják számunkra természetesen ellenőrizhetetlen és hozzáférhetetlen adatbázisokban. És innen már csak egy lépés az elménkkel valló manipulálás, immár nem csak a személyiségünkbe (lelkünkbe), hanem a testünkbe való titkos beavatkozás!

Legyinthetnénk, mondván, hogy mindez csupán fantazmagória, de valószínűnek látszik, hogy a „Nagy Testvér” mindent lát, illetéktelenek minden lépésünket figyelik és ellenőrzik. Lehetetlen, hogy ezzel kapcsolatban itt ne utaljunk George Orwell 1949-ben megjelent *Ezerkilencszáznyolcvannégy* című regényére, amelyben először olvashatunk – az azóta fogalommmá vált – „Nagy Testvérről”, aki mindenhová követi az embert, mindenkit szemmel tart. Orwellt olvasva döbbenet tapasztaljuk a hasonlóságot napjaink politikai beszédei és az „újbeszéd” között. A regény ezzel a fogalmi kreációval illusztrálja, hogy az állam saját szolgálatába állítva a nyelvet, hogyan terjeszti ki hatalmát, a végletekig befolyásolva, keretek közé szorítva az egyén gondolkodását. Mindenesetre a regénybeli különös komplementer gondolkodásmód, mely szerint „A Béke-minisztérium háborúval foglalkozik, az Igazság-minisztérium hazugságokkal, a Szeretet-minisztérium kínzással s a Bőség-minisztérium éheztetéssel” valahonnan azok számára is ismerős, akik a regényt nem olvasták, ám nyitott szemmel járnak-kelnek a világban.

Az Én határaitra vonatkoztatva a fentebb mondottakat, a legnagyobb gondot az okozza, hogy a külső hatások

(„beavatkozások”) miatt hovatovább önmagunknak sem hihetünk igazán.⁷² Sok mindent csak azért hiszünk el, mert sokan mondják, akik meg azért hiszik el, mert sokszor hallották. A lényeg, hogy végül magunk sem tudjuk, hogy hányadán állunk, sokszor legjobb szándékunk ellenére sem úgy adjuk vissza a dolgokat, ahogyan azok valójában történtek, hanem elferdítjük. Aki látja és hallja történetünket, az már ezt az elferdített dolgot érzékeli valóságosnak, így hamis tudatot keltünk benne. Ennek bizonyítására számos meggyőző kísérletet végeztek.⁷³

⁷² Képzeljünk el egy fehérre meszelt szobát, amelyben száz ember ül. Aztán egyenként felszólítjuk őket, majd mindenki füle hallatára megkérdezzük tőlük, hogy milyen színű a terem fala. A száz személyből 75 beépített ember, 25 pedig semmiről sem tud. A beépített embereknek azt kell válaszolniuk, hogy a szoba sárga falú. A valódi vizsgált személyek (25 személy) természetesen azt válaszolják, hogy fehérek a falak. És most jön a java. Három nap után a 25 vizsgált személynek ki kellett tölteni egy kérdőívet, amelyben az egyik kérdés az volt, hogy milyen színű teremben folyt a vizsgálat. A kísérletet több mint százszor megismételték különböző emberekkel. Az összesített eredmény a következő: 25-ből hét a sárgát jelölte meg, hat mindkét színt, öt pedig azt válaszolta, hogy nem emlékszik, ami eléggé furcsa, hiszen három nappal előtte százszor hangzott el a válasz. A 25 kísérleti személyből mindössze hét maradt, aki a fehéret válaszolta.

⁷³ Kenyeres Attila: Manipuláció – a kommunikáció befolyásoló szerepe. http://www.biharinepfoiskola.hu/kompetencia_eu/page.php?119/2014.12.11.

Az Én határainak bizonytalansága benne rejlik a nyelvben. Nem véletlen, hogy a manipuláció legfontosabb eszköze a nyelv. Az Én, amint már utalás történt rá, a dialógus során fogalmazódik meg bennünk, „határait” végső soron egymás megértése jelöli ki. Egyetértés híján csak a képzelet szab határt neki, ami természetesen a valóságtól való elrugaszkodás veszélyét jelenti. Az ember azonban, miközben a narratív Én-ben magára akar találni, élete folyamataiból kikerekedő személyiségét egységbe igyekszik rendezni, személyisége, annak összetevői szükségképpen ütköznek mások szándékával, törekvéseivel, érdekeivel. Lépten-nyomon akadályokba, korlátokba ütközik. Különféle manipulációnak van kitéve. Énjét nemcsak a hatalom részéről fenyegeti veszély, hanem társas-társadalmi közöségei, személyes kapcsolatai részéről is. Ennek folyamán sokszor úgy érzi, hogy személyiségének mozgásterét, Énje határait akarva-akaratlan beszűkítik. Nemcsak a külső elvárásoknak nem tudunk mindig eleget tenni, de Énünk valós és képzeletbeli határai gyakran bennünk is összemosódnak.

Amikor megszületünk és a személyiséggé válás útján elindulunk, meg akarjuk érteni a világot és önmagunkat, s azt hisszük, hogy ez lehetséges. Ütközben aztán gyakran kiderül, hogy az „ember nem esik egybe önmagával”. A sokféle szerep, alkalmazkodás, azonosulás miatt tetteink, viselkedésünk, gondolkodásunk nincs mindig „szinkronban” önmagunkkal. Az Én többszintű szerveződése, a helyzeti működő ének folyamatos konstruálása miatt talán jobb lenne Én-mintázatokról, az Én pluralizálódásáról

beszélünk. Végül az ember lényege csak élete teljes történetéből ismerhető meg. De még abban sem, az élettörténetből sem mindig sikerül az összhangot elérni, felismerni. Az Én sokszor mintegy „szétszóródik”, az élet tudásban, vágyban, cselekvésben nem szerveződik egységbe.

Olykor zavar támad a pozitív énkép fenntartására irányuló gondolati működésben. Ez akkor áll elő, ha valamilyen új információ, befolyás vagy tapasztalat ellentmond a korábbi elképzeléseinknek vagy ismereteinknek. Ilyenkor, mivel több opció közül választanunk kell, belső feszültséget élünk át, melyet csökkenteni igyekszünk. A pszichológia nagy teret szentel ennek a jelenségnek, többnyire az öngazolással vagy a meggyőzéssel összefüggésben. Az öngazolás általában akkor lép működésbe, ha az új információ, tapasztalat nyomán az egyén erkölcsi vagy intellektuális értékei sérülnek, sérülni látszik az Én-képe. Ilyenkor gyakran folyamodik ahhoz a megoldáshoz, hogy igyekszik nem venni tudomást az új információról, tapasztalatokról.

A másik megoldás tulajdonképpen a manipulációval kapcsolatban merül fel. Ha sikerül az emberekben félelmet, bűntudatot, lelkiismeret-furdalást kelteni, akkor diszsonanciát élnek át, s a kellemetlen állapotot úgy próbálják megszüntetni, hogy elfogadják a „meggyőző” érveiket. A mai világban ez gyakran azt jelenti, hogy az emberek megvásárolják a felkínált termékeket, elkezdenek sportolni, költekezni, utazni. Mindkét esetben veszélybe kerülnek az Én határai. A kognitív diszsonanciával kapcsolatos kutatások végeredményben arra mennek ki, hogyan lehet belső feszültségkeltéssel az emberek beállítódását, attitűd-

jét, gondolkodásmódját megváltoztatni – hogyan lehet őket manipulálni.

AZ ÉN ÉS A TÁRGYI VILÁG

Az Én határaival kapcsolatban most csak egyetlen elemre szeretnék rámutatni: az ember tárgyi környezetére, tárgyi világára, ami bár rejtetten, ugyanakkor hatékonyan befolyásolja az Én-tudat kialakulását, az ember gondolkodásmódját és irányát, a környezethez és más emberekhez való viszonyulást, szóval mindazt, amivel az ember a létezés tárgyi feltételeit és saját sorsát alakítja.⁷⁴ Mint már utaltunk rá, ahhoz, hogy a gyermek másoktól elkülönülten tudja látni magát, az Én határai kialakuljanak, feltétlenül szükség van a tárgyi világ állandóságának a személyes tapasztalatára. És minthogy az Én voltaképpen szellemi reflexió, a valóság érzékelése és róla való gondolkodás eredményének pillanatnyi összegezése, egyáltalán nem mindegy, hogy milyen környezetben élünk, milyen tárgyi világ vesz körül bennünket.

Közhely, hogy minden tájnak lelke van. Van, ahol ez mellbe vág, rossz aurát sugároz, halálos bánat fog el, elszoruló szívvel nézünk körül. Másutt a táj szépsége megígér, reménykeltő, kicsattanó sikert ígér. Ismét másutt megnyugvással tölt el bennünket, bizalmat gerjeszt, kitar-

⁷⁴ Tárgyi világnak nevezünk itt mindent, ami körülvesz bennünket, bármilyen módon kapcsolatba kerülünk vele: a táj, az erdő, a vizek, csillagok, székek, események, kövek, virágok - a teljes anyagi létünk.

tásra ösztönöz. Ehhez azonban a tájat nemcsak nézni, de látni kell. Érezni. Ha szert teszünk erre a képességre, akkor életek, sorsok, világok, történelmi kataklizmák tárulnak elénk.

A tárgyi világ állapotában mindig fölismerjük azt a szellemi univerzumot, ami meghatározza életérzésünket, gondolkodásunkat, Énünket. Egyszerűen azért, mert az ember arról a világról gondolkodik, az a világ váltja ki érzéseit, ami körülveszi.

Miközben ezeket a sorokat írom, nekem is meghatározza gondolataimat a környezet, amelyben élek. Mi az, amit itt és most látok? Néptelen utcák, előregedett falvak, kopott kisvárosok, omladozó házak, kifosztott kertek, elhagyott tanyák, üresen tátongó pincék, megműveletlen földek.

Jóllehet ez a világ jelenleg vigasztalanul lehangoló, nem gondolat nélküli világ. Ellenkezőleg. A maga sivárságában és lecsupaszítottságában is beszédes, kérdéseket vet fel, gondolkodásra serkent, magyarázatért kiált. Egyszóval gondolatokkal és gondolkodnivalóval telített világ, mélyen át van hatva olyan kulturális, szellemi entitással, amelynek hatása alól az Én határait kereső ember nem vonhatja ki magát.

Ez a világ, ez a tárgyi környezet most drámaiságot tükröz. A létezés mozgalmasságának kiáltó hiányát érezni benne, az ember reménytelenül rossz, lehangoló élettapasztalatát. Korábban, évekkel ezelőtt, ugyanez a környezet viszonylagos jólétről árulkodott, alapjaiban megrendíthetetlennek látszott, az itt élő emberek kényelmes, kellemes, magabiztos életéről vallott. Most viszont minden

az ember kéznyomának, a rendezett alkotásának a hiányát látni. A tárgyi környezet mintegy azt sugallja, hogy valami végzetesen elromlott ebben a világban.

Eközben nem gondolunk arra, hogy az ember tevékenysége nyomán alakul a körülötte levő világ. Hogy a bennünket körülvevő, alakuló világban saját lelkünk van eltárgyasulva. Nem véletlen, hogy saját világunk leromlásának látványa erőteljes hatást fejt ki ránk, már-már olyan szívszorító, mint a haldokló látványa. Csakhogy ez fordítva is áll. A formálódó tárgyi világ, mint a sokféle mozgást magába sűrítő emberi alkotás, lehetne végtelen és örök erők forrása. S hogy nem az, nem késztet bennünket semmi álmélkodásra, csodálkozásra, ez valahol az önismeret hiányosságára, a gondolkodás hiányosságaira vall.

Lehet a falu, a ház, a kert, az utca, az ország ilyen is, amilyenek most mutatja magát. De hogy olyan, amilyen, azért az ott lakók is felelősséggel tartoznak, hiszen a tárgyi környezet voltaképpen az ő lelkük kivetülése. Az elmenők úgy érzik, hogy a pótolhatatlan úrt, amelyet a tájból kiéreznek, nem pótolhatja semmi. Ez az úr azonban az ő lelkükben tátong, amit kivetítenek egymásra és környezetükre. Lehet otthagyni mindent, de lehet dolgozni, kapálni, aggódni, tenni, hajtani az aprócska házért, kertért, utcáért, faluért, kerületért, a városért. Amihez persze időre és türelemre van szükség. A formálódó táj csak hosszú évek, évtizedek után enged betekintést a kulisszák mögé. Évek óta figyelem, hogy a házak elől eltűntek a kiskertek, hogy egyetlen cserép muskátli sem került az ablakokba rég.

Az emberek azt hiszik, el kell költözniük valahová, hogy megtudják, kik is ők valójában. Azt hiszik, hogy ha elutaznak abba a képzelt világba, ahová vágyakoznak, majd magukra találnak. Azt hiszik, hogy az emberre születésénél fogva valahol egy kedvére való kész világ vár. És csak el kell jutni oda. És azt hiszik, hogy a másik ember, akit képzeletükben maguknak megalkotnak, már készen vár rájuk valahol. Csak meg kell találni. Mindezt azért hiszik, mert csakugyan sok mindent készen kapnak, s ha valamiben mégis hiányt szenvednek, csak mennek, mint fényre a bogarak.

Azt hiszik, ha a halódó falvakból, tanyákról, városokból elmennek, oda, ahol zsong az élet, feltétlenül jobb lesz nekik. Más lesz az életük. Ez utóbbi kétségtelen, más világ veszi körül őket, ezért életük is más feltételekhez és kívánalmakhoz igazodik. Ennyiben ők maguk is mások lesznek. Ám korábbi lelkük is velük megy. Magukkal viszik az űrt, a hiányállapotot, ami elől menekültek. Naivitás abban reménykedni, hogy attól, ami ez idő tájt hajtja az embereket – mekkora a jövedelmük, milyen márkájú autójuk van, hány készülékkel rendelkeznek – a tényleges hiányállapotot, amitől szenvednek, meg lehet szüntetni.

Közismert, hogy Tamási Áron – kereskedelmi akadémiai végzettséggel – három évig az USA-ban, többnyire New Yorkban élt alkalmi munkásként és banktisztviselőként, ahonnan folyamatosan hazaküldte írásait. Amerikai élményeit az Ábel sorozat harmadik kötetében írta meg (*Ábel Amerikában*, 1934), ebben hangzik el az a szállóigévé lett mondata: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol

otthon legyünk benne.”⁷⁵ Az elhangzott mondatot egy szerencsétlen – „kínban fetregő” – néger szájába adja, arra a kérdésre keresve a választ, hogy mi célra vagyunk a világon! A válasz azt sugallja, hogy amíg az ember nem érzi magát otthon valahol, addig körülményei megakadályozzák őt abban, hogy ennek a világnak a dolgaiban tisztán lásson. Ez a meglátás mély bölcsességről árulkodik, amennyiben az ember tárgyi világa, társadalmi beágyazottsága és az egyén személyisége közötti összhangra helyezi a hangsúlyt. Ez az összhang az, amelyen az Én határvonalai kirajzolódnak.

„A hajdani kor emberét a változatlan, a tartós és mindegyre ismerősként visszatérő látvány szelíd varázsa vette körül: az életet adó természeti világ, a falu határa, a szőlődomb, a távolban magasodó hegy. A nemzedékről nemzedékre öröklődő szükös-szerény tárgyi világ bizalmas közelsége komótos állandóságot sugallt, ráérős méltóságot sugárzott. Az ember közelében élt a tájnak, és a szótlan nyugalom örömét lelte saját tárgyai ismerős szegleteiben, kézhez simuló hajlataiban” – olvashatjuk az ember és a tárgyi világ kapcsolatára vonatkozóan Gáspár Csaba László érzékletes sorait.⁷⁶ Amihez hozzátehetjük, hogy még saját szüleink is a tárgyi világgal és annak szellemével szinte eggyé váltak. „Szinte beköltöztek a látványba”, ami tartalmat és keretet adott lassan folydogáló mindennapjaiknak. Ez az állandóság tárgyi szerénysége ellenére is rop-

⁷⁵ Ábel Amerikában című regénye a Magyar Elektronikus Könyvtárban. Részlet – Magyar Elektronikus Könyvtár.

⁷⁶ vigilia.hu/regihonlap/20002/9/gaspar.html

pant gazdagságot rejtett: *otthonnal* ajándékozta meg lakóit. A nagy népességmozgás háttérében sajnos nem az otthonkeresés vágya húzódik meg, hanem az anyagilag jobb élet reménye. Az új lakhely a fogyasztási javakhoz való könnyebb hozzáférés ígéretét jelenti, egyéb vonatkozásait tekintve (kultúra, nyelv, nemzet) közömbös, érdektelen.

Az uralkodó felfogás szinte minden pórusában a fogyasztói szemléletre ösztönöz, a marketing és a média hatalmas embertömegeket mozdít ki helyükről. Az egész életidő alatt azokat a fogyasztási cikkeket, divatcikkeket, normákat, értékeket közvetítik, amelyek azt sugallják, hogy a boldogság ezeknek a cikkeknek a megvásárlásától függ. És nem például attól, hogy a világban valahol otthon legyünk. Azt sugallják, hogy ne otthonnal, hanem lakóhellyel rendelkezünk. A kettő ugyanis nem ugyanaz. Míg lakóhelyünket alárendeljük szükségleteinknek, s voltaképpen maga is szükségleti tárggyá válik, használjuk valamire, az otthonunkat megéljük, ragaszkodunk hozzá, szinte eggyé válunk vele.⁷⁷

A modern világ sajátossága, hogy az ember által előállított mesterséges tárgyak hallatlan tömege lepi el, melynek következtében eltompul bennünk a tárgyi világra való rácsodálkozás képessége. Nem ismerjük föl benne az emberi akarat megnyilvánulását. Nem tudatosul bennünk, hogy a maga alkotta tárgyak között élő ember minduntalan mintegy önmagával találkozik. Mivel nem ismeri fel a

⁷⁷ Id. m. uo.

tárgyi világban saját lelke (Énje) lenyomatát, nem képes igazán önmaga tudatára ébredni, nem képes öntudatos lényként viselkedni. Nem képes magát tárgyilag sem felismerni, sem tartalmilag megismerni. Már utaltunk rá, hogy éppen ilyen bénító, tudatszűkítő hatással van rá társadalmi természetének fel nem ismerése.

A tárgyi világban és a társadalmi viszonyokban is a másokkal való „találkozás” kap formát. A tőlem független másikkal való „találkozás” nélkül, „tárgyi világ” és az emberi kapcsolatok nélkül, ezek kizárásával, figyelembevétele nélkül – kizárólag belső adottságainkra támaszkodva – nem lehetséges valódi gondolkodás, nem lehetséges Énünk körülhatárolása. Hiszen az Én-tudat úgy alakul ki bennünk, hogy az ember megismervén a tőle különbözőt, egyben önmaga tudatára ébred. Öntudatos lényként képes mást (a világot, a társadalmat) tárgyilag felismerni és tartalmilag megismerni.

A modern tárgyi világ sajátossága, írja Gáspár Csaba László, hogy nincs benne állandóság, hanem szüntelenül és egyre gyorsabb tempóban változik. Továbbá az átlagos mai embert tárgyak ármádiája veszi körül. Többnyire fogyasztási cikkek, „melyek pillanatnyi léte, átmeneti jelenléte kimerül az időleges használatban. Majd „kilehelve géplelküket, fölöslegessé válva, holt és néma hordalékként sodródznak, s feltartóztathatatlanul duzzadó áradással fenyegetik a tovarohanó vagy inkább menekülő életet.”⁷⁸ A

⁷⁸ Gáspár Csaba László: Tárgy-világ. <http://vigilia.hu/regihonlap/2008/1/gaspar.htm>

folyamatos változásban lévő tárgyi világban nincs idő alaposan megnézni, szemügyre-fontolóra venni semmit. A tárgyak szakadatlan kavargásában harsány „stimulusként” vannak jelen. Különböző tárgyak villódnak az ember látó és gondolkodási terében. Semmi nem képez tartós látványt, nem válik a gondolkodás tárgyává. Mielőtt jobban szemügyre vételeznék, elillan, szétesik, elolvad, a kukába kerül. Minden látványt azonnal felülír a következő „vizuális támadás”. Mintha egy kavargó homokviharban lennénk: félig behunyt szemmel megtanulunk „vakon látni”, nehogy valóban megvakuljunk.

A fogyasztási szükségletek megszerzésével, illetve a fogyasztási javak megszerzésére irányuló tevékenységgel együtt az ember aktivitása hihetetlenül felfokozódott. Ennek következtében és eredményeképp kiépült egy olyan világ, amely a maga súlyos tárgyi állagával, zajos, üzemszerű funkcionálásával „bekeríti” az embert. A modern technika egyetlen hatalmas inkubátorként átveszi a folyamatok ellenőrzését és irányítását. Visszaszorul a tapasztalás spontaneitása, csökken a valóság alapösszefüggéseihez szükséges finom érzékenység. Az „inkubátor lét” beteríti, elfedi, beárnyékolja azokat az alapokat, amelyekre a társadalom épül, melyeket a régebbi kor embere még tisztában észlelt, mert közelebb volt hozzájuk, és mert Éntudatában ébren tartotta ezeket a tapasztalatokat.

Ma a világon az emberek ébren töltött idejük egyharmadát vagy felét tévénezéssel, internetezéssel, rádióhallgatással, újságok és képeslapok olvasásával, lapozgatásával töltik. Hovatovább egyetlen gondolat sincs a fejükben,

ami közvetlenül saját tapasztalatukról, felismerésükről, életérzésükről szólna. Ami ne mások fejében született volna meg, ne tettek volna szándékosan közbeszéd tárgyává, folyamatosan ne ellenőriznének, szándékosan nem népszerűsítenének, értékelnének, minősítenének.

A mai korban élő embernek már annyiféle hamis arcúata van, hogy valójában már nem is tudja, hogy ő valósággal kicsoda, micsoda, mi végre van, mit akar? Ahelyett, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozna, engedelmesen éli bele magát abba a lassan már teljesen zűrzavarossá lett világba, amelyben otthontalanná válva nemcsak a tárgyi világ tartozékaként nem ismer magára, de szellemi lényként is magával ragadja és sodorja az a világ, amelynek folyásába Énjével, egójával, elméjével és végül testi mi-voltában bele nem hal.

A tárgyi világról beszélve szögezzük le még egyszer, hogy az ember hajlandó megfélekezni arról, hogy az nem csak életünk szintre, hanem része életünknek, amelynek foglyai vagyunk valamennyien, akár tudjuk, akár nem. A mindennapi ember általában csak teljesen anyagnak vélt elméjével és testével azonosul, nem gondol arra, hogy viselkedését, gondolkodását az a tárgyi világ is meghatározza, amelyben él. Hogy a tárgyi világ bizonyos értelemben csak lenyomata, materializációja annak, aminek gondoljuk magunkat. Nem gondolunk arra, hogy a nemzetközi migráció során nemcsak személyek, hanem szokások, hiedelmek, normarendszerek, ízlések és tárgyak, tehát komplex kultúrák is vándorolnak. „Az afrikai bevándorlók afrikai kulturális mintákat, szokásokat hoznak Európába, va-

lamint új viselkedésmódokat sajátítanak el, amelyeket interakciók során (látogatások, ajándékküldés, kommunikáció) visszaközvetítenek Afrikába.”⁷⁹ Ez a jelenség a formálódó Európai Uniónak egyik szőnyeg alá söpört problémája. Az ide vonatkozó vizsgálatok azonban kimutatták, hogy a bevándorlók a szokásos közösségi és biztonsági hálójukból kiszakadva, gyökereiktől elszakadva, egy sajátos állapotba kerülnek, amelyben a megváltozott környezettel és egy komplex érzelmi helyzettel is meg kell birkóznuk. A tárgyi kultúra az önemlékezet (self-remembering), az önreprezentáció és az otthonteremtés eszközeként felértékelődik.⁸⁰ Sőt, a migránsok olyan „társadalmi mezőt” hoznak létre, amely leképezi volt tárgyi környezetüket, amennyiben az általuk lakott városrészek, utcák, terek felveszik azokat a földrajzi, politikai és kulturális jegyeket, amelyek régi világukat jellemezték. Megváltozik az utcák, terek, városrészek arculata. A bevándorlók spirituális és materiális értelemben természetük részeként magukkal viszik tárgyi környezetüket, amelyben születtek és korábban éltek. Így próbálják ideig-óráig megvédeni Énjük határait.

⁷⁹ Szilasi Ildikó Hermina: Matonge, egy kongói „migráns-világ” Brüsszelben. http://www.ittvagyunk.eu/application/essay/129_1.pdf 2014.12.12.

⁸⁰ I. m. uo.

A GÉNEK ÉS AZ ÉN

Jelenleg a tudomány az ember génállományának manipulálásával próbálja orvosolni a világ összes bűját-baját. Egyre nagyobb precizitással próbálja kimutatni, hogy mit rejtenek a gének. Biológusok, orvosok, informatikusok és matematikusok egymással versenyeznek a civilizációs betegségek génszabályozásának feltárásában. Az a körülmény, hogy a gének mindenkinél eltérő, egyéni mintázatot alkotnak, újabb érvet adtak azok kezébe, akik személyiségünk motivációs hátterét eddig is az ember testi valójára redukálták. Ma hajlamosak vagyunk mindent a génekkel magyarázni.

Többségünk identitását csaknem kizárólag a nyelv és a kultúra adja, genetikailag alig-alig van alapja. Sem a nemzetek, sem az egyének esetében nem ismert semmilyen különösebb speciálisan sajátos genetikai különbség, az adott népekre és személyekre jellemző génállomány, amely karakterükre, habitusukra, gondolkodásmódjukra magyarázattal szolgálna. Ezzel szemben ismeretes, hogy egyes populációban bizonyos betegségekkel sokkal gyakrabban találkozhatunk. Ennélfogva a szervi betegségek gyógyítása terén vélhetően látványos áttörés várható a genetikai kutatásoktól, az Én-határait azonban aligha sikerül genetikailag befolyásolni. Más szóval a genetikai kutatások eredményeként számíthatunk olyan összefüggések megismerésére, amely nagymértékben segíti az egészség megőrzését, a betegségek kialakulásának megelőzését, a már kialakult betegségek hatékonyabb kezelését, a koráb-

ban vázolt társadalmi és életviteli problémákat azonban nem lehet velük orvosolni.

Az embert a maga testi valójára redukáló személet még inkább tetten érhető annak az ókori nézetnek a fennmaradásában és mai reneszánszában, ami az „ép testben ép lélek” felfogásban jut kifejezésre. Az ókori görög és római társadalom az „önmegvalósítás” módját (ha ugyan ismerték volna ezt a fogalmat) a testkultúrában, a fizikai erőben, az arányos testalkatban, ügyességben, kondícióban stb. kereste. Jóllehet a testépítés fogalmától még meglehetősen távol álltak, mégis a mai életmód szerinti testépítés alapkövét az ókori görög felfogásban találjuk meg. Ez a személet érthető volt akkoron, hiszen a test-test elleni küzdelem segítette a harcosokat, a gladiátorokat élve maradásukban.

A történelemben sokáig a nyers fizikai erő jelenítette meg az Én határait. Később azonban a cirkuszokban léptek fel a hatalmas, erős emberek, akik könnyedén emeltek állatokat vagy nagyon nehéz tárgyakat a fejük fölé. Ha cirkuszi mutatványra nem is, de a testkultúra, a testedzés ma is sok fiataalt ösztönöz „az egészségesebb életvitel kialakítására”. Valójában az egyre inkább divatba jövő testépítő versenyek – versenybírókkal, pontozással és fizető közönséggel – az Én határainak kiszélesítéséért folyó küzdelemként foghatók fel.

Nem teljesen alaptalanul, hiszen az a körülmény, hogy Arnold Schwarzenegger zsinórban ötször nyerte meg a Mr. Olympiát, minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy a világ első számú testépítőjéből hollywoodi film-

sztár lett, aki később politikai pályára lépett, és legendája sok fiatal számára követendő példa. Ráadásul az új edzés-technikáknak, az étrendnek és szteroidoknak köszönhetően a testépítő versenyeken (a színpadon) egyre nagyobb és nagyobb méretekkel (mondhatnánk Énekkal) találkozhatunk.

A testépítés mellett az ember Énjének a megjelenésre, külalakra, testi világára való redukálása ezernyi más formában is jelen van. A plasztikai sebészet a legmenőbb szakmák egyike a világon, maguk a plasztikai sebészek szó szerint afféle testszobrászok. A mellplasztikától a ránctalanításig, a zsírleszívástól a hasplasztikáig, a vádli vastagítástól az arcfiatalításig, az esztétikai kezeléstől a kombinált plasztikai beavatkozásig mindenre van mód. Se vége, se hossza a különböző szépészeti beavatkozásoknak. Az ember kedve szerint formálhatja magát. Mármost testi valóját. Mindehhez az a magyarázat, hogy ezeknek a szépészeti beavatkozásoknak köszönhetően sikerül megteremteni a „test és a lélek harmóniáját”. Ami abban mutatkozik meg, hogy a strandon, uszodában elismerőleg fordulnak majd meg az emberek a szépészeti beavatkozásokon átesett „tökéletes külsejű” egyének után. Mintha az „esztétikai kezelés” segítene valamit is változtatni az ember értékvesztésén, magányán, társadalmi beágyazottsága hiányán, Én-tudatán.

Ezekkel a költséges beavatkozásokkal az ember valójában saját értékvesztését kompenzálja. A mai társadalmat az jellemzi, hogy értékvesztésben van. Ki-ki a maga módján éli meg és értelmezi ezt az értékvesztést. Mind többen

saját küllemükre, fizikai megjelenésükre gyanakodnak. Talán nem elég szépek mások számára. Talán a mellük túl kicsi, vagy nagy. Túl soványak vagy kövérek. Magasak vagy alacsonyok. Egyre többen érzik úgy, hogy szó szerint „áldozniuk” kell magukra. Hogy a műtét költségének arányában növekszik a saját áruk is. Értékesebb emberré válnak.

Mivel értékválságban él a társadalom, azért élhetnek ilyen furcsa, torz jelenségek az emberek fejében, ezért jelennek meg képtelen szükségletek is, mint valós szükségletek. Minél nagyobb nyomás nehezedik az emberre, hogy saját testi valójára redukálja személyi világát, annál inkább érzi szellemi életének hiányosságát, lénye egyoldalúságát. Énjük bizonytalansága miatt egyre többen fordulnak a spiritualizmus felé, hogy így találják meg saját magukat. Az embereket mindig is jellemezte egyfajta sejtés személyiségük társadalmi meghatározottságát illetően, ezt azonban a valóság láthatatlan dimenziójaként élték meg. A testi mivoltukra alapozó materialista-racionalista szemlélet mellett ott élt bennük egy misztikus, spirituális világkép is. Mindig is hittek abban, hogy a materiális világon túl léteznek gondviselésnek vagy isteni jelenlétnek nevezhető erők, amelyekhez a lélek láthatatlan szálakkal kötődik.

A spiritualizmus a ma embere számára nem is azért kell, mert segíti őt az összefüggések megértésében, hanem azért, mert csökkenti lelkében azt a feszültséget, ami társadalmi beágyazottságának hiányosságaiból, értékvesztéséből, önértékelési problémáiból, Én-bizonytalanságából ered.

A spiritualizmus nem oldja meg az Én-tudat kérdését, hiszen az embert nem testi és társadalmi valóság egységének tekinti, hanem az emberi lelket mint szellemi szubsztanciát szembeállítja a testtel. Ugyanazt teszi, mint a materializmus, csak vele ellenkezően: olyannyira, hogy még az anyagi valóságot is a szellem árnyékának tekinti. Korunk emberének a spiritualizmushoz való menekülése nem sokat segít a valós problémáin, hiszen épp a lényegét hagyja figyelmen kívül, jelesül azt, hogy lelkünk (vagy az, amit annak vélünk) nem életünktől külön álló valóság, hanem az ember önmagához és az anyagi világhoz való viszonya, ennek a viszonynak a megélése, érzésekben, gondolatokban, törekvésekben való megjelenítése, ezek szintézise. Ennek a szintézisnek az eredményét nevezzük Én-tudatnak. Az Én-tudat lényegében véve a mindenkori Jelen öntudata, amely Sors formájában egész életen áthúzódó, személyiségünk integrálására irányuló szellemi munka.

Kant azt mondja az Énről, hogy az egy teljesen üres elképzelés, mert az Ént – miután csak tudatállapot – még fogalomnak sem lehet nevezni. Nem lehet fogalmunk egy szellemi állapotról, amely körül szüntelenül forgunk. Nincs kellő rálátásunk, nem tudjuk magunkat kívülről látni. Nem tudjuk Énünket magunktól elvonatkoztatva szemlélni. A megismerés szempontjából ez kétségkívül hátrányt jelent. Ettől azonban még a valóság konkrét, közvetlen megélését jelenti, s ebben az értemben az Én hitelesebb, teljesebb képet nyújt az életről, mint a „megismerés”. Az Én ugyanis sokkal több tudatállapotnál, a valóság visszatükrözésénél. Az Én-ben a test, az intellektus, a szív

együtt és egyszerre van jelen. Az appercepció sokdimenziós jellegű. A valóságról nem ad és nem adhat hiteles, teljes képet. Nem adhat, mert az egyedi ember életében, különösen a múltó pillanatban, a kollektív tudás soha, sehol sincs teljes egységben. Az Én-ben megvilágosodhat ez az egységtudat, de az emberi viszonyok a sokféleségükben, a kollektív tudás és tapasztalat a maga végtelen gazdagságában és kimeríthetlenségében az egyénben nincs jelen. Illetve csak nagyon töredékesen, esetlegesen, szubjektíven van jelen, de az egyének sokféleségéből fakadóan a kollektív tudat éppen ezért határtalan.

Elgondolásom szerint az ember számára a legnagyobb problémát az Én határainak a kijelölése jelenti, ami szinte állandó kihívást jelent számára. Kihívást, dilemmát, konfliktust. A kihívást az okozza, hogy a személyiséggé válás mögött belső és külső (úgynevezett) mozgató-energiák állnak, amelyek nem mások, mint az egyén állandó és egyre bővülő személyi szükségletei. Az élet ezeknek a szükségleteknek a kielégítéséről szól, ami korántsem egyszerű és magától értetődő egyetlen emberi közösségben sem.

Az Én határainak bizonytalansága (elmosódása) magával az Én kialakulásával kezdődik. Azzal, hogy magunk körül a tárgyakat (eszközöket, tájat, földet, erdőt, pénzt, gyárat, javakat, emberi erőforrásokat) megismerjük, ezt a megismerési folyamatot saját Énünk kiterjesztéseként éljük meg. Megismerésükkel egy kicsit saját lényünkhöz tartozónak véljük őket. Nem véletlen, hogy később arra törekszünk, hogy tulajdonunkká tegyünk mindent. Annál erősebbnek, nagyobbak érezzük magunkat, minél na-

gyobb javakkal rendelkezünk. Lakás, ház, autó, divatos fogyasztási cikkek, pénz, pozíció, karrier... mindezeket Énünk kiterjesztéseként (személyiségünk gazdagodásaként, önmegvalósításként) éljük meg. Ha valaki szándékosan, vagy egy faág véletlenül megkarcolja a márkás új autóját, abba szinte belebetegszik a modern Én-tudatú ember, a sérelmet, balesetet nagyobb traumaként éli meg, mintha saját karját vágták volna le. Vagyis az Én és a tárgyi világ, az Én és a tulajdon határelmosódása nem csak szüntelen Én-bizonytalanságra ad lehetőséget, de egyúttal kiapadhatatlan forrása a tulajdonszerzésnek, harácsolásnak és a vele járó konfliktusoknak, beleértve a népirtást és háborúkat.

A határelmosódás másik oka magában a nyelvvel, kultúrával, szellemi javaknak az elsajátításával áll összefüggésben. Mindazt, amit elsajátítunk, megtanulunk, amivel azonosulunk, azt a továbbiakban sajátunknak érezzük, Énünk elválaszthatatlan részének tekintjük. Ez az érzelmi kötődés, a tárgyakkal, emberekkel, eszmékkal való azonosulás azonban szubjektív, esetleges és részleges. A maga teljességében kevesen tartják szívügyüknek anyanyelvüket, kultúrájukat, a szokásokat, a hagyományokhoz, vallásukhoz, ismerőseikhez nem feltétlenül ragaszkodnak, csak részlegesen és esetlegesen azonosulnak ezzel-azzal. Az egyedi ember így is része társadalmi valóságának, de az egész sorsával, helyzetével vajmi kevéssé foglalkozik. Tőle idegen világnak tartja mindazt, amivel és akivel a sors szeszélye és saját személyiségének korlátai miatt nem találkozik. Ennek ellenére az emberek gyakran vindikál-

nak maguknak jogot arra, hogy – eredetiségüket fitogtatva – normaszegőként viselkedjenek, más embereket ellenfeleknek, az Én határainak bizonytalansága következtében riválisnak, ellenfélnek, sőt ellenségnek tekintsenek. Más esetekben, a csoporttal való túl szoros azonosulás következtében a népüket, nyelvüket, vallásukat, szokásaikat ért sérelmet saját Énjüket ért sérelemként élik meg.

Az Én határainak bizonytalansága miatt voltaképpen vonatkoztatási kényszerben szenvedünk valamennyien. Ez a vonatkoztatási kényszer abban nyilvánul meg, hogy önmagunknak állandóságot, Énünknek dologi jelleget tulajdonítunk, holott az, amit saját Énünknek vélünk, nem „tulajdonunk”, hanem reflexiók, más emberekhez, a világhoz, adott létállapothoz való érzelmi-gondolati viszonyulásunk.

Minden ember anyaszült meztelen jön a világra, úgy is távozik. Nem hoz és nem visz magával sem a tárgyi világból, sem a szellemi javakból semmit. Ennélfogva csak egy illúzió, hogy földi pályafutásunk során valami is saját birtokunk, Énünk részét képezi. Hiszen végső soron Énünk, ahogyan ezt a mai észjárás feltételezi, amit földi pályafutásunk során feltétlenül ki kellene teljesíteni, meg kellene valósítani, nincs. Voltaképpen csak az van, csak az a miénk – ha egyáltalán ragaszkodunk ahhoz, hogy ezen a világon valami is a miénk – amit megélünk: érzéseink, gondolataink, egymással és egymásért folytatott küzdelmünk. A téboly ott kezdődik, amikor az ember saját magának vagy másoknak ennél nagyobb fontosságot tulajdonít.

Ismeretes, hogy a krónikus pszichózisok egyik klasszikus formája a skizofrénia. A tudathasadás eléggé drámaian

cseng a fülünkben, holott – és voltaképpen az egész könyvben erről beszélünk – a gondolatok, érzések, cselekedetek közötti összhang felbomlása, a rossz érzelmi alkalmazkodás, érzékcsalódások, a gondolkodásrendszer „hasadása” az Emberre mint nembeli lényre összességében teljes egészében jellemző. Ha viszont ezeket a tüneteket, vagy akár ezek egy részét – érzelmi elsivárosodás, megváltozott gondolkodás, döntésképtelenség, téveszmék, regresszív magatartás, fellazult képzettársítás – az egyedi, konkrét hús-vér ember személyesíti meg, haladéktalanul kórházba kerül. Holott pszichológiai értelemben – a kóros viselkedési jegyeket illetően – semmi különbség sincs az emberi nemet megtestesítő (általában vett) Ember, és annak konkrét megjelenési formája, a hús-vér ember között.

És ez az, ami aggaszóvá teszi a helyzetet. Hogy a nembeli Ember társadalmi kontrollt veszített ember, akit nem képes immár jobb belátásra bírni senki és semmi. Ez a kontrollvesztett állapot az egyedi emberek életében a „valósítsd meg önmagad” eszméjében jut kifejezésre. Az individualizmus gátlástalan térhódítása a mai ember gyökértelenségét, elvadultsága a társas-közösségi kapcsolatok működészavarát, a visszajelzés elmaradását, az Én határainak a hiányát jelzik. Ez a kontroll hiány (voltaképpen lelkiismeret-hiány) teszi kiszámíthatatlanná (beszámíthatatlanná) az „önmegvalósítás” bajnokait.

Persze sokan rájönnek, hogy a test kultuszára és a javak birtoklására felépített élet káprázat csupán, ideig-óráig mintha irányt szabna és értéket adna az életnek. Ez a káprázat az erőfölényre, pénzre, hatalomra, materiális javak

birtoklására épül. Ennek a világgépnek a bástyái azonban, amelynek szellemében az emberek egymáson átgázolnak, megtagadják apjukat, anyjukat, szerelmüket, nyelvüket, kultúrájukat, ha kell, korábbi önmagukat, lassan omladoznak. Miután az emberek ennek a káprázatnak felülve előbb-utóbb teljesen magukra maradnak, hanyatt-homlok kapaszkodnak újabb káprázatokba. Már Krisztusban keresem az életet és gazdagságomat – mondta Pál apostol. A kereszténység tárhódításával a katolicizmus még kitartott a prekapitalista, preindividualista felfogás mellett. Mára az egyház bástyái is omladoznak. Ha meggondoljuk, hogy olyan tenyéryi világban, mint Magyarország, ma hetven hivatalosan jegyzett és százharminckilenc ismert vallási közösség van, ez önmagában véve is szomorú jele annak az általános értékvesztésnek és skizofrén tudatzavarnak, ami a rendszerváltozás után – mint a korábbi káprázatoktól való menekvés – ránk szakadt. És akkor még nem beszélünk a társadalmi „pálfordulás” olyan további folyománya-iról mint a spiritualizmus, a szekták, a transzcendentális tudatformák iránt megmutatkozó tömeges érdeklődésről, amelyek az emberi Én mély válságát jelzik.

Felmerül a kérdés: mi az, ami ebből a bűvös körből a kivezető utat jelenthetné? ⁸¹ A társadalmi változások folyományaként az egyéni szabadság, a társadalmi önrendelkezés, a csoporton belüli és a csoportok közötti

⁸¹ Karl Mannheim: Korunk diagnózisa. [http://users.atw.hu/ingyentetel/oldalak/filozofia%20%20korunk%20diagnozisa.html/2014.12.14.](http://users.atw.hu/ingyentetel/oldalak/filozofia%20%20korunk%20diagnozisa.html/2014.12.14)

együttműködés jobb lehetőségeiről is beszélhetnénk, a szolidaritásérzés és segítségnyújtás iránti fogékonyság erősödéséről. Ennek azonban, sajnos, nem nagyon tapasztaljuk a jeleit, minthogy hiányoznak az egészséges Éntudat közösségi gyökerei. Az egyén jobb társadalmi beágyazódása helyett a fogyasztói társadalmakat próbáljuk utánozni, azok életszínvonala, gazdasági ereje, anyagi lehetőségei nélkül. Magasabb életszínvonal, az irigyelt fogyasztási cikkek helyett maradnak a transzcendentális eszmék, a spirituális, filozófiai és lelki témájú tanítások, kurzusok, önfeljesztő gyakorlatok, amelyek úgy mond „lehetőséget kínálnak” az itt élő ember számára, hogy a „jóléti” társadalmakban élő ember Énjét jellemző spirituális ismeretekre és tudásra tegyen szert.

Miután a „kommunista diktatúrából” szabadult ember szegényebb a templom egerénél, fogyasztási javakra nem telik neki, ugyanakkor már sem Krisztusban, sem Istenben nem hisz, az Én határainak kiszélesítése érdekében saját kesze-kusza gondolataiból „privát vallást” hoz létre. Önön hiányosságait, tájékozatlanságát, tudatlanságát, tehetlenségét vallási mezbe öltözteti, amely révén voltaképpen önmagát próbálja isteníteni.

A létezés, az egyén élete, Énje a „modern ember” számára Nyugaton, az ún. „jóléti” társadalmakban káprázatokon alapszik, hamis szükségletek, fogyasztási javak, pénz, hatalom, drog, spiritualizmus, „mentális technika” kérdése, amely látszólag képessé teszi őt személyiségének „kiteljesítésére”. Nos, így veszi el az Én társadalmi gyökeretlensége következtében a maga határait, s válik immár

nemcsak a nembeli Ember, hanem a helyét nem lelő konkrét hús-vér ember is tömegesen klinikai (pszichológiai) esetté.

AZ AGYUNK ÉS AZ ÉN

Génjeink vélhetően nagymértékben meghatározzák, hogy miként érzékeljük a világot, s ez a velünk született érzékenység befolyásolja tapasztalatainkat, reakcióinkat, végső soron életszervezési sajátosságainkat. Kevésbé elnagyolt megfogalmazásban, mondjuk az idegtudósok nyelvén szólva, ez azt jelenti, hogy a génjeink befolyásolják idegsejtjeink kialakulását, kapcsolódási módját, s talán valamelyest azt is, hogy mely neuronok mely más idegsejtekkel hoznak létre szinaptikus kapcsolatot. Ezek a genetikailag meghatározott, örökletes kapcsolatok alkotják az agy alapvető szerkezetét. Ezeket az örökletes, velünk született sablonokat azonban tapasztalataink nagymértékben befolyásolják, idegsejtjeink között nemcsak új kapcsolatokat hoznak létre, hanem befolyásolják azt is, hogy mikor, milyen neuronok milyen más – már meglévő vagy újonnan létrejövő – idegsejtekkel alkotnak szinaptikus kapcsolatot. Úgy tűnik tehát, hogy az a kérdés, hogy természetünk öröklött, vagy a nevelés (a környezet hatására) jön létre, rosszul fölített kérdés, mert figyelmen kívül hagyja az agy szinaptikus felépítését, amely az agyi struktúra megváltoztathatatlanságának dogmájához kötődik. „Az az elgondolás ugyanis, hogy a felnőtt agy olyan, mint egy változatlan fizikai berendezés, az iparosodás korszakának metaforájá-

ból nőtt ki” – írja találóan Nicholas Carr a *Hogyan változtatja meg agyunkat az internet?* című könyvében.⁸² Más szóval az agy nem gép, ami mintegy „ledarálja” azt, amit behelyezünk, hanem olyan struktúra, amely ugyan velünk születik, de velünk együtt változik, s ahogyan az emberré válás feltétele az, hogy felnövünk, nem maradunk csecsemők, ezt többek között nemcsak a testsúly és testmagasság megváltozásával, hanem az agy szinaptikus felépítésének a formálódásával érzük el.

A korábbi elképzelésekkel ellentétben az idegrendszer nem tekinthető a többi szervünkhöz hasonlóan befejezettnek, hanem azáltal, hogy az élet során különböző agyi régiókhoz (idegsejtekhez) különböző tapasztalatokat és mentális funkciókat rendelünk, ezek következtében az agyi struktúra is megváltozik. Az agyi összetevők nem alkotnak állandó struktúrát, hanem „rugalmasak”, „elasztikusak”, „képlékenyek”, a személyes tapasztalatokkal, az életkörülményekkel, a felmerülő, ránk jellemző szükségletekkel együtt változnak. A neuronok „alkalmazkodóképessége” vélhetően sokkal nagyobb szerepet játszik az ember emberré válásának, s az egyed személyiséggé válásának folyamatában, mint azt korábban feltételeztük. Baleseteket elszenvedő embereken végzett vizsgálatok már korábban felhívták a figyelmünket arra a körülményre, hogy az agy milyen nagy mértékben képes magát átszervezni, a kiesett funkciókat valami mással ellensúlyozni.⁸³ Az idegsejtek

⁸² Nicholas Carr: *Hogyan változtatja meg agyunkat az internet?* Kiadja a HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2014. 45-46. oldal

⁸³ Id. m. 47. oldal

mintegy átcsoportosítják magukat az új funkcióknak megfelelően. Többször bizonyítást nyert, hogy a rehabilitáció során, „ismétlődő műveletekkel, az idegsejteket és a szinapszisokat rá lehet venni arra, hogy új áramköröket alkossanak, amelyek átveszik a károsodott területen levő áramkörök által végrehajtott funkciókat.”⁸⁴

Nem célunk itt az „idegsejtek átcsoportosításával” kapcsolatos vizsgálódásokban jobban elmélyedni. Rövid kitérőnkkel kizárólag az idegrendszer plaszticitására szeretnénk volna rámutatni. Bennünket itt és most kizárólag az egészséges, normálisan működő idegrendszerű embereknel is megfigyelhető széles körű, tudományosan alátámasztott plaszticitás érdekel, ami alátámasztja azt az Énnel kapcsolatos felismerést, hogy az önreflexióval, Éntudatával az ember a körülmények változásához igazodik. Az idegsejtek átcsoportosításának lehetőségével kapcsolatban azt a feltevést szeretnénk alátámasztani, hogy Énünkhöz hasonlóan agyunk is folyamatosan változik. Ahogyan Mark Hallett, az amerikai Nemzeti Egészségügyi Intézet Neurológiai Szakágának vezetője írja – „Most már tudjuk, hogy a neuroplaszticitás nemcsak lehetséges, de megállás nélkül zajlik.”⁸⁵ Tulajdonképpen ezáltal alkalmazkodunk az új körülményekhez, ami nemcsak azt jelenti, hogy új dolgokat tanulunk meg, új képességekre teszünk szert, hanem megváltozik az Énünk is. Alvaro Pascual-Leone, a Harvard Orvostudományi Egyetemének vezető neurológiai kutatója szerint a plaszticitás az ideg-

⁸⁴ Id. m. 48. oldal

⁸⁵ Idézet Nicholas Carr könyvéből. Id. m. 49. oldal

rendszer normális, folyamatos állapota egész életünk során. Ez a képességünk talán az evolúció egyik legfontosabb vívmánya, amely lehetővé teszi, hogy az idegrendszer meghaladja saját génállományának a korlátait, s így alkalmazkodjon a környezet új kihívásaihoz.

Agyunk tehát folyamatosan, ha kell, újra és újra át tudja magát szervezni, képes átrendezni áramköreit. Szó sincs tehát arról, hogy önmagunkat – ahogyan élünk, cselekszünk, gondolkodunk – génjeinkben kellene keresnünk, mint ahogyan a dolgok végtelen leegyszerűsítése a gyermekkori élményekre való hivatkozás is. Önmagunkat életmódunkban kell keresni, mert életmódunk, a technológia, amely körülvesz bennünket, tanulmányaink, foglalkozásunk, de még pl. a hegedülés is, mély változásokhoz vezet az agyban. Minden tapasztalat, tudás, mentális tevékenység mintegy beépül az „agytérképünkbe”.

Szeretném hangsúlyozni, nemcsak az ismételt fizikai tevékenység képes átszervezni idegrendszerünket („neurális hálózatunkat”), hanem a szellemi aktivitás is, gondolkodásunk irányultsága is, amely nemcsak agyunk további működését befolyásolja, hanem annak anatómiáját, struktúráját is. Elég ismételten elképzelni, hogy mit fogunk tenni, s ugyanazok a változások mennek végbe az agyban, mint azoknál, akik az adott cselekvéssort elvégezték. Pusztán a képzeletbeli tevékenység is megváltoztat, átformál bennünket. Gondolataink úgyszólván fizikai hatást gyakorolnak az agyunkra. Nemcsak mentálisan, hanem fiziológiailag is azzá válunk, amire gondolunk, ahogyan gondolkodunk.

Amilyen tiszavirág-életű az Énünk, olyan rögtönzött tulajdonságokra képes szert tenni idegrendszerünk is, ahogyan tapasztalatainkkal, a körülmények hatására változik az egyik, úgy változik a másik is. Mi több, a kettő vélhetően csak két különböző szintje ugyanannak a jelenségnek, azaz a mentális rugalmasság és szellemi hajlékonyság feltételezi az idegrendszer alkalmazkodóképességét.

Az a képességünk, ami megteremti a szabad akarat lehetőségét, könnyen foglyul is ejt bennünket. Valamely fizikai vagy szellemi tevékenység ismétlődése meghatározott gondolkodási sémákba, magatartási mintákba kényszerít bennünket. Az ismétlődés során ugyanis az agyunkban olyan új „idegi áramkörök” jönnek létre, amelyek szokásunkká kezdik alakítani a szóban forgó gondolkodást és viselkedést. Amíg ezeket a sémákat össze tudjuk vetni mások véleményével, lehetőségünk van mérlegelésre, tulajdonképpen ellenőrzés alatt tudjuk tartani az új „idegi áramkörök” kiépülését. Amint azonban valamely gondolkodási séma egy közegben általánossá válik, az agyunk gyakran kényszerpályára kerül. Mások tudatosan manipulálnak minket, olyan magatartási mintákba kényszerítenek bennünket, amelyek voltaképpen kárt tesznek személyiségünkben. Az agy képlékenysége és rugalmassága hallatlan előnyt jelent az állatvilággal szemben, de adott esetben rendkívül sebezhetővé teheti az embert, aki gyakorlatilag mindenre rávehető.

Hadd szemléltessem ezt egy pregnáns kísérlettel. Ma, ha azt akarjuk, hogy az emberek többet dolgozzanak, jobban teljesítsenek, jobban megfizetjük őket. Ezt diktálja a

józan ész, ami a pénzvilághoz kötődik. Több pénzzel jobb eredményre próbálnak ösztönözni bennünket. Lassan az élet minden területét uralja az a szemlélet, hogy a pénz a leghatékonyabb motivációs eszköz – munkában, sportban, tudományban, politikában... Holott eredetileg az ember azért futballozott, mert szeretett futballozni, ahogyan fizetés nélkül örömet lelte a kertészkedésben, gondolkodásban, zongorajátékban, kirakójátékban, főzésben, a politizálásban. Mármost a kutatók megfigyelték, hogy ez a belső készlet elég erős motivációs tényező önmagában is ahhoz, hogy az emberek az élet különböző területein szép teljesítményeket érjenek el. Arra voltak kíváncsiak, hogy mi történik, ha ezt a belső motivációt kiegészítik egy kis pénzzel? Arra a meglepő eredményre jutottak, hogy ha a pénzt bevonjuk az emberi kapcsolatokba, az többet érthet, mint használni. A kis összeg kioltja a spontán örömet, „szabotálja” a jó szándékot, az élet megannyi területén – barátságban, szerelemben, sportban, művészetben, politikában – rossz irányba befolyásolja a dolgok kimenetelét. Megfigyelték, hogy viszonylag sok pénzt kell kilátásba helyezni ahhoz, hogy a kísérletbe bevont személyek legalább olyan teljesítményt érjenek el, mint amikor az adott tevékenység pusztán örömszerzést jelentett nekik. A másik meglepő felismerésük az volt, hogy akinek egyszer már pénzt kínálnak fel valamely tevékenységért, a továbbiakban már az illetők részéről nem lehetett számítani arra, hogy jótékonykodásukban örömeiket leljék, mint ahogyan fizetés nélküli tevékenységre sem mutattak hajlandóságot többé.

Az eredmény tehát visszafelé sült el. Az ide vonatkozó vizsgálatokból egyértelműen kiderült, hogy sem az emberek jótékonykodásához, sem magas teljesítményükhöz nem szükséges pénzzel csalogatni őket, „a pénzt nem kell úgy lóbálni előttük, mint répát a szamár előtt. Elég pusztán a pénz fogalmának aktiválódnia az elménkben, és máris elképesztő változások mehetnek végbe a gondolkodásunkban és a magatartásunkban.”⁸⁶

A reménybeli jövedelem megváltoztatja Énünket, elménket, egész életszervezésünket. Az még csak rendjén van, hogy bizonyos dolgokról, tevékenységekről úgy gondoljuk, hogy megvan az áruk, más dolgokat azonban anélkül, hogy társadalmi és személyi viszonyaink sérülnének, nem lehet pénzre váltani. Nem lehet az anyai gondoskodást és szeretetet, a megbecsülést, barátságot, bizalmat, szerelmet, tiszteletet. Míg egyes dolgokról elmondható, hogy a piaci viszonyoknak engedelmeskednek, van áruk, másokról ez – idetartoznak a személyi kapcsolatok, a családi kötelek, az erkölcsi normák, a közjó, a szabályok, kötelezettségek – ez nem mondható el. Sőt, ezekért nem is fogadható el pénz anélkül, hogy az alapvető erkölcsi és társadalmi normákkal ne kerüljünk szembe. Mindazonáltal nehéz – és egyre nehezebb a határt meghúzni, hogy mi az, amire ráhúzhatjuk a piaci modell szabályait, és mi az, ami ha pénzre akarjuk váltani, megvetést és jogos felháborodást vált ki velünk szemben?

⁸⁶ Simon M. Laham: Miért jó, ha néha rosszak vagyunk? HVG Kiadó Zrt, Budapest, 2014., 83. oldal

Egyes meglátások szerint a pénz fogalmának kiterjesztése az élet különböző szegmentumaira „racionálisabbá” teszi a viselkedést, gondolkodásában és döntéseiben önállóbbá teszi az embert, ennek azonban – látjuk az Én határainak egyoldalú és mértéktelen kiterjesztésén – messze ható következményei lehetnek.

Túl azon, hogy a pénz a kelleténél nagyobb önbizalomhoz vezet, kevésbé érezzük, hogy szükségünk lehet mások segítségére, csökken az empátiás képességünk, hogy beleéljük magunkat mások helyébe, mások szemével is tudjuk látni a világot, érzéktelenné válunk a társadalmi igazságtalanságokkal és sérelmekkel szemben. A kapzsi gondolkodás, jóllehet a pénz képzete azt a látszatot kelti, hogy nagyobbak, erősebbek vagyunk, s kevésbé vagyunk sebezhetőek, valójában a pénz képzete roncsolja személyiségünket. Az önző ember társadalmi tranzakcióiban mindenáron a „nyereség” maximalizálására törekszik, ami az „önmegvalósítás” illúzióját kelti, más téren a pénzközpontú gondolkodás a személyiség érzelmi-tudati beszűkülését, a belső motivációk elvesztését, a segítőkészség visszaszorulását eredményezheti. Feltétlenül igaz, hogy a pénzközpontú gondolkodás előnyt jelent a cserealapú kapcsolatok terén, növeli a piaci szabályok iránti fogékonyságot és érzékenységet, ám fönnáll a veszély, hogy egy ponton túl visszafordíthatatlanul anyagiassá válunk, megfeledkezünk nemcsak arról, hogy a pénzben kifejezhető nyereségen kívül vannak más el nem hanyagolható értékek is, megfeledkezhetünk barátainkról, a családról, és könnyen eltvedhetünk a rossz döntések kiismerhetetlen labirintusában.

Az agy alkalmazkodóképességéhez visszatérve látnunk kell, hogy az agy képlékenysége folytán előálló állapot korántsem feltétlenül kívánatos állapot, ahogyan az Én határainak a kiszélesítésén sincs sok áldás, ha az egyoldalú mentális tevékenység eredménye „közösségi” jóváhagyás nélkül. Az agy plaszticitása elvileg magában hordozza a ember tökéletesedésének, valamiféle kiteljesedésének a lehetőségét, de a pszichikus sérülések, patológikus szimp-tómák megjelenését is.

Ahogy a közösségi kapcsolatait veszített személyiség nem leli Énje határait, az elme is megbetegítheti saját magát, ha például az újonnan bevésődő idegpályák (áramkörök) valamitől való függővé válástól épülnek ki bennünk, a valós szerek (alkohol, drogok) módosítják az agyi áramköröket, akár a pénz iránti mohóság válik függőséggé. Ez is, az is az agyműködés tartós elváltozását eredményezi.

Végezetül, ha nem használjuk sokoldalúan mentális képességeinket, akkor nemcsak elfelejtjük őket, de „agy-térképünk” is átrajzolódik. Sokoldalú összehangolt erőfe-szítés híján az önmegvalósítás (az Én határainak önkényes kiterjesztése) végül is szellemi leépülésben jut kifejezésre.

A BEFEJEZETLEN EMBER

Az állat képességei genetikailag adottak, a tanulás legfeljebb kismértékben finomítja azt. A gyermeknek is vannak genetikai örökségei, ösztön-impulzusai, ezek azonban a körülmények hatására később jelentősen módosulnak. Emberként nem egy lakatlan sziget senyvedő foglyai vagyunk, hanem társadalomban élünk, ami részben beszűkíti, részben kiszélesíti lehetőségeink körét. Az állat és az ember közötti eltérések alapján véve az Énbeli különbségekre, és az Énhez kötődő képességekre vezethetők vissza. Ez abban nyilvánul meg, hogy az ember – az növényekkel, állatokkal ellentétben – úgy érzi, hogy különböző elvárások, normák, szerepek között, elfojtások és bénító neurózisok rabságában él (Freud), amelyek a civilizációra jellemzőek. Én-tudatának egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy nem érzi magát elég szabadnak, s ez az érzése az eltelt párezer év alatt csak fokozódott. Annak ellenére fokozódott, hogy az egyre differenciáltabb társadalmi viszonyok a döntési szabadság ezernyi lehetőséget kínálnak számára, ezt azonban kevésnek érzi az, aki az örökkévalóság végtelen szabadságáról álmodozik. Ehhez képest az embert sokként éri, hogy kezdetektől fogva a feladatok végtelen sorára kényszerül, amelyeknek nem látja semmi értelmét. Amellett, hogy szinte egész életében a munka kényszerétől szenved, szegénység, betegség fenyegeti, egyre inkább elhatalmasodik rajta a csalódottság, ahogy fokozatosan rájön, hogy nem körülötte forog az élet.

Dióhéjban ennyit a láncokról és kötelékekről, amelyek-től az Én szabadulni igyekszik, és amikor kiderül, hogy ez nem megy, az bizony néha lelki összeomláshoz vezet. Mi-közben úgy érzi, hogy egy igazságtalan társadalomban él, előítéleteivel, elfogultságaival, szükségleteivel voltaképp-en maga tartja fenn azt a rendet, amelytől szenved. Bol-dogtalannak érzi magát, mert Énje belegabalyodik a társa-dalom ezernyi látható és láthatatlan szálába, mert miköz-ben egyfelől azt szeretné, hogy a szabadsága kiteljesedjen, senki ne határozza meg, hogy mit tehessen, mit gondol-hasson, mit mondhasson, életének más területeit a koráb-binál is sokkal szigorúbban szabályozza. Arra vonatkozó-an, hogy ebből a kettősségből milyen abszurd helyzet áll elő, álljon itt egy jellemző adat Hankiss Elemér könyvé-ből.⁸⁷

„A Pitagorasz-tétel: 24 szó. A Miatyánk: 66 szó. A Tízparancsolat: 167 szó. Az Amerikai Függetlenségi Nyi-latkozat: 1300 szó. Amerika alkotmánya, 27 függeléssel: 7818 szó. Az Európai Unió káposztákra vonatkozó sza-bályzata: 26 911 szó.”

Amikor tehát az ember Énje lehetséges szabadsága ha-tárait keresi, először is tisztázni kellene magában, hogy szabadság alatt mit ért. Magányos emberként halálra van ítélve, űzött vadként rövid ideig élhet egy szigeten vagy erdőben.⁸⁸ Társadalomban élve viszont ezernyi kötöttség

⁸⁷ Hankiss Elemér: A befejezetlen ember. Helikon Kiadó, Budapest, 2014., 51-52. oldal.

⁸⁸ Egyébként is, a személyes élet (és Én) akkor kezd el kibontakozni, amikor az egyén egy egyénnel, egy másik személlyel találkozik. Ennél-

és függőség közepette élünk, és hogy a sokféle érdek, szándék, akarat, nyomás, kényszer, manipuláció közepette valahogy megőrizhessük személyi integritásunk (szabadságunk) kis körét, előírásokra, szabályokra, törvényekre van szükség. Ennek folyamánként viszont fennáll a veszély, hogy a szabadság illúziójával ámítva „megvezetnek” bennünket. „Mert ma is vannak erők, intézmények, amelyek elhítetik velünk, hogy igenis szabadok vagyunk, a magunk gondolatait gondoljuk, a magunk vágyait kergetjük, a magunk álmait álmodjuk, a magunk esze szerint élünk, miközben az ő gondolataikat gondoljuk, az ő szavakat szajkózzuk, az ő érdekeiket szolgáljuk. (...) Napi huszonnégy órán át gyözködnek arról, hogy miénk a világ, hogy nagyszerűek vagyunk, hogy szabadok vagyunk, fogyasztóként szabadon választhatjuk ki a mosógépet vagy az autót, s választópolgárként szabadon választhatjuk meg az A vagy a B vagy az X pártot.”⁸⁹ Megesik, hogy míg a szabadság – személyi autonómiánk – biztosításának illúziójába ringatnak bennünket, valójában paprikajancsiként rángatnak ezernyi látható és láthatatlan szálon.

Sírjunk vagy ne vessünk az ember felfuvalkodott Énjén? A modern ember Énjén, aki önmegvalósítása jegyében (akár kamasz, akár csavargó, akár filozófus, akár politikus vagy költő) egyre-másra szabadságának határait fe-

fogva tehát az egyén mint személy mindig egy közösségen belül valósul meg, vagyis ott, ahol lehetséges és tényleges a központosult ének folyamatos találkozási pontja. Vö. Tillich, Paul: Rendszer és teológia. Osiris Kiadó, 2000, 402.

⁸⁹ Hankiss id. m. 53. oldal.

szegeti. Egyre csak szabadsága kivívása és megőrzése lebeg a szeme előtt, ez fűti, hajtja, sokszor ez az egyetlen célja, evégett lázad a társadalmi konvenciók ellen, közben (a pénzvilág) szinte észrevétlen újabb köteleket rak a nyakába. Szabadságvágyával (Énje képzeletbeli tágításával) az ember a fellegekben jár. A nagy „önmegvalósítás” ugyanis, amiről annyi szó esik manapság, nem más, mint a társadalmi viszonyok felismerhetetlen összefüggéseiben és az élet kiszámíthatatlan történéseinek a hálójában való vergődés. Az ember talán azért van nagyra (képzeletbeli) Énjével, mert a gyakorlati életben szinte semmiféle szabadsága nincsen. Pontosabban vannak, még a legmostohább körülmények között is vannak, „lehetnek a szabadságnak kis, zárt szigetei” (Hankiss). De ki éri be „kis szigetekkel”, a „szabadság kis köreivel”, amikor a „mindenséggel” is mérheti magát?

Hosszú évezredek során az ember a szabadság felé vezető utak sokaságát próbálta ki, s ahogy Hankiss Elemér írja: mindegyik úton „sokan elindultak”, de sokan közülük kudarcot vallottak. A sok kudarc arra figyelmeztet, hogy „nagyon meg kell gondolnia mindenkinek, hol s hogyan keresse a maga szabadságát”.⁹⁰

Felmerül a kérdés, hogy személyes Énünk elválasztható-e társadalmi Énünktől? Személyes Énünk határait kiterjeszthetjük-e az egész világra? Figyelmen kívül hagyhatjuk-e a sokféle érdeket, hitet, társadalmi kötöttséget? Kockázat nélkül ki, hol, mikor és meddig terjesztheti ki az

⁹⁰ Hankiss Elemér, id. 71. oldal

Énje határait? ⁹¹ Akár azon a jogcímen, hogy „küzdjünk” a társadalmi igazságtalanság ellen, a tudatlanság ellen, az egyetemes szabadságért? Ez a dilemma ismételten fölveti az Én szerveződésének (és értelmezésének) a kérdését.

Az Énrendszer két szinten, két gyújtópont körül szerveződik, írja Pataki Ferenc, nyomatékosan hozzátéve, hogy ez az elkülönítés, megkülönböztetés pusztán logikailag lehetséges, kizárólag a könnyebb érthetőséget, a módszeres elemzés céljait szolgálja. ⁹² Az egyik gyújtópont: *a személyes (perszonális) Én* vagy személyes identitás, amely konkrét egyedi (individuális) létünk tényének és folyamatosságának, folytonosság tudatának (azonosságunknak) a pszichikus leképeződése, amelynek tapasztalati kerete és alapja az egyéni élettörténet, helye az emlékezet, tartalma életünk folyamatos értelmezése (verbalizálása), szubjektív megélése és fogalmi átszerkesztése, múltunk folyamatos újrateemtése. Az évek előrehaladásával életünkben biológiai, pszichológiai, szociális változások következtek be, amelyek napirenden tartják az

⁹¹ Nemrégén bejárta a világsajtót, hogy a Mohamed-karikatúráiról ismert francia satirikus lap, a Charlie Hebdo párizsi szerkesztőségébe három felfegyverzett férfi hatolt be és nyitott tüzet. Tizenkét halottat hagytak maguk mögött, a szerkesztőség mindegyik vezető tagja életét vesztette. Az eset ráirányította a figyelmet arra a kérdésre, hogy vajon hol vannak a szólásszabadság határai? Vajon meg lehet-e bántani milliók vallási érzékenységét? A véres támadás óta sokan vitáznak ezen a kérdésen.

⁹² Pataki Ferenc: Identitás – személyiség – társadalom. In: Lengyel Zsuzsanna: Szociálpszichológia. Osiris. Forrás: <http://www.tankonyvtar.hu> (2015. 01. 22)

olyan kérdések megválaszolását, hogy ki voltam? mi voltam? az maradtam-e, ami voltam? ki vagyok, mi vagyok most? Vagyis az ember személyes Énje karbantartása érdekében folyamatosan áttekinti, összegzi, magyarázza, értékeli saját személyét, elhelyezi magát a múlt eseményeiben, megfogalmazza jövőre irányuló terveit, szavakban kifejezi, elmondja másoknak hogylétét, szándékát, helyzetét. Ilyen értelemben személyes Énünk nem más, mint „állapotaink sorának egymásra rétegződése” (M. Proust).

Az Énrendszer másik síkja és gyújtópontja társadalmi identitásunk, más szóval a szociális Én. Míg a személyes Én a személy egyszerűségének a lelki (pszichikai) reprezentációja, addig a szociális (társadalmi) Én az egyén sajátos *társadalmi minőségének, különösségének* a képviselője, vagyis olyan sajátságoké, amelyekben *másokkal osztozik*, jóllehet ezt is a maga egyéni módján teszi. Ilyen értelemben az Én a ránk jellemző tulajdonságok halmazának együttesét jelenti, ami által az egyén másoktól elkülöníthető személyiség, mint személyiség felismerhető és többé-kevésbé folyamatosan fennálló egységnek tekinthető. Fontos körülmény, hogy bár az azonosságot és folytonosságot látszólag a csoporttagság és a társadalmi szerepek (család, hivatás, nemzet, vallás) adják, valójában a magunk érzete az, ami Én-azonosságunk alapjául szolgál. Az vagyok, akinek érzem magamat, ami nem feltétlenül esik egybe azzal, ahogy elmondom múltamat. Az elbeszélés, elmesélés, szövegmondás, az események időbeli rendbe helyezése, értékelése mindig valamilyen kulturális összefüggésben megy végbe, más szóval személyes tapasza-

lataink értékelése és helyzetünk pillanatnyi személyes megélése az Én-tudatunkban nem mindig esik feltétlenül egybe. Habár Énünkben egységes értelmet nyer személyiségünk, tudatunk néha torzít valamely cél érdekében: más szóval az óhajtott, dédelgetett, a reális és az ideális Énünk korántsem esik mindig egybe. De ahogyan a torzítás, úgy a korrekció is mindig lehetséges. Ilyen szempontból a nehéz események átélése, a konfliktusokkal való megküzdés Én-tudatunkat gyakran erősen próbára teszi, legalábbis, ami a céltudatosságot és pozitív életszemléletet illeti. A különböző Én-állapotok további taglalásától tekintünk itt el, erre vonatkozóan szeretnék korábbi munkámra utalni, amelyben részletesebben kifejtettem ide vonatkozó nézeteimet.⁹³

Mármost, ami az Én elkülönítését, személyes és szociális Énre való „felosztását” illeti, Pataki Ferencsel egyetértően magam is azt állítom, hogy ez legfeljebb gondolatban lehetséges, hiszen a személyes (perszonális) Én is alapvetően szociális természetű. Nem nehéz belátni, hogy ha valaki születése után mondjuk egy bangladesi családhoz kerül, személyes Énjét tekintve is egészen más ember nevelkedik belőle, mintha Párizsban nő fel. Az sem mindegy, hogy valaki gyermekként nyomorban tengődik, vagy ha egy milliárdos gyermeke. Különböző kultúrák, családok másfajta lélekkel és szenvedélyekkel ruházzák fel az embereket. Amellett rengeteg minden belenyúl az ember sorsának alakulásába, amelyről nincs is tudomásunk, ami

⁹³ Hódi Sándor: Kongresszus Abbáziában. A titokzatos Én nyomában. Széchenyi István Stratégiakutató Társaság, 2014

annak ellenére mély nyomot hagyhat maga után, ha maguknak az egykori körülményeknek már régen nyoma vész. Más szóval az embernek vannak olyan viselkedési jegyei, karaktervonásai, amelyek az adott pillanatnál tovább tartanak, amelyekhez viszonyítva az aktuális belső állapotok másodlagosak, ez azonban nem jelenti azt, hogy Énünk nem reflektál a külső (és belső) impulzusokra, még ha ennek a reflexiónak az érvényessége a múltó pillanatokra is korlátozódnak.

Bármilyen körülmények között is éljünk, bizonyos fokú szabadság nélkül az ember nem válhat személyiséggé. A személyiség eleve az individuum bizonyos fokú autonómiáját (döntési, mozgási, cselekvési) szabadságát jelenti. Fontos megértenünk, hogy a szabadság – ahogyan a személyiség, az önmegvalósítás vagy az Én – az egyén és a közösség viszonyáról szól. Még kihegyezettebben fogalmazva: az Én határainak a kérdése mindig az egyéni szabadság és az adott politikai-kulturális közösség viszonyának a kérdéseként merül fel: ennek a viszonynak a függvénye. Ha ez a viszony korrekt, az Én határai (a szabadság határai) is korrektek, nem képlékenyek, nem álságosak, nem vágyálmok, hanem valóságok. Valóságok akkor is, ha képzeletbeliek. Ilyen értelemben a személyi autonómia – mint az önmegvalósítás szükséges feltétele – kizárólag a teljes emberi méltósággal rendelkező egyének szabad közösségének megvalósulásával érhető el.

Ez a törekvés egyszerre foglalja magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és az emberi szabadságjogok teljességének követelményét, a személyiségnek

és a társadalomnak egy olyan szintézisét, amelyet hiába próbáltak eddig megtalálni és megvalósítani a világot szét-
szabdáló ellentétes világnézetek (politikai, gazdasági és
kulturális érdekek), ilyen szintézist máig nem sikerült lét-
rehozni. Illetve egyes vélemények szerint a liberális globá-
lis kapitalizmussal az emberiség máris eljutott ebbe a leg-
végső és egységes világszerveződési stádiumba. A szocia-
lizmus bukásával – mondják – az emberiség történetében
végre beköszöntött a béke és jólét korszaka, a történelem,
mint az emberi lét konfliktusainak története, egyszer és
mindenkorra véget ért. Többek között ennek a vélemény-
nek ad hangot Francis Fukuyama is, aki erre vonatkozó
gondolatait összegző munkájának *A történelem vége és az
utolsó ember* címet adta.⁹⁴ Ez a munka az elmúlt negyed
század legtöbbet idézett és vitatott írásainak egyikévé vált.
⁹⁵ Sokan fejtették ki ellenvéleményüket Fukuyama nézete-
ivel kapcsolatban, köztük Samuel Huntington (aki Carter
elnök nemzetbiztonsági tanácsadó stábjának tagjaként
korábban szintén stratégiai kérdésekkel foglalkozott). Hun-
tington meglátásának lényege, hogy az emberiség történe-
tének konfliktusai kulturális gyökerűek, így a szocializmus
bukásával legfeljebb egy, nem is túlságosan jelentős feje-
zet ért véget az emberiség történetében, hogy elkezdődjön

⁹⁴ Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa
Könyvkiadó, 2014

⁹⁵ Bogár László: *A történelem végének vége*. Forrás:

<http://magyarhirlap.hu/cikk/14852/>

A_tortenelem_vegenek_vege#sthash.cLBW7Zpt.dpuf (2015.1.21.)

egy új fejezet, amit ő a „civilizációk összezsapásának” nevezett el, s könyvének is ezt a címet adta.⁹⁶

Az elmúlt negyed század történései kétségkívül inkább Huntingtonot, mint Fukuyamát igazolják, „de azért érdemes kicsit elgondolkodni, hogy mi is mozgatja azokat az elbeszélési módokat, amellyel mindketten az emberi történelem értelmezésére tesznek kísérletet” – figyelmeztet bennünket Bogár László.⁹⁷ Ennek megértéséhez egy olyan harmadik szerzőre hivatkozik, aki a múlt század elején jelentette meg korszakalkotó művét. Oswald Spenglerről és híres művéről: *A Nyugat alkonyáról* van szó.⁹⁸

Anélkül, hogy a mű (*A Nyugat alkonya*) teoretikus, filozófiai alapjainak taglalásába mélyednénk, megállapíthatjuk, hogy a nyugati civilizáció végzetszerű hanyatlásának spengleri próféciája mind máig szünni nem akaró viták forrása, akár csak Fukuyama, illetve Huntington álltása. A vita voltaképpen arról szól, hogy az ember a történelmet, saját mivoltát illetően meglehetősen nagy bizonytalanságban van. Oswald Spengler nyomán azt is mondhatnánk, hogy a nyugati észjárás (mint történelmi „elbeszélési mód”) „lét-tévedésben” van. Természetesen Oswald Spengler is példátlan népszerűsége ellenére – filozófusok, történészek, politikusok, tudósok részéről – általános elutasításban részesült, módszertanát, tárgyi tévedéseit ille-

⁹⁶ Samuel P. Huntington: *A civilizációk összezsapása és a világrend átalakulása*, Európa Könyvkiadó Kft, 2014

⁹⁶ O. Spengler id. m. 11. o.

⁹⁷ Bogár László, id. m. uo.

⁹⁸ Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995.

tően ezer kifogás érte. A szűnni nem akaró fanyalgás ellenére az általa felvetett gondolatok ma is hatnak, élnek, érvényesek. A legfőbb kifogás ellene: „jövöellenessége”, a vele szembeni ellenvetés leginkább abban fogalmazódik meg, hogy jóslatainknak egyszerűen nem szabad bekövetkeznie. De így valahogy vagyunk a másik két jóslattal is.

Mármost, ami Fukuyama, illetve Huntington „létevédedését” illeti, az abban nyilvánul meg, hogy mindketten abból indulnak ki, hogy próféciajukat illetően „a történelemre” hagyatkoznak. Márpedig Spengler – ahogyan Bogár László is mondja – azt próbálja megértetni velünk, hogy a „nyugati ember” téved, amikor görcsösen igyekszik elhitetni magával, hogy van olyan, hogy „objektív” történelem. Mi több, a nyugati ember a „civilizáció éllóvasának” képzele magát, akihez képest mindenki más történelmileg „megkésett”. Ennek az önelégültségnek a legfőbb talapzatát az a meggyőződés adja, hogy „nyugati ember” meg van győződve arról, hogy „jól látja a dolgokat”, mi több „csak ő látja jól azokat”, s azok, akik másként látják, tévedésben vannak. Spengler már a mű bevezetőjében azt írja, hogy ezzel az önelégültséggel a „nyugati ember” gondolkodása arról árulkodik, hogy még a saját elemi szintű előítéleteinek sincs tudatában. Majd így folytatja: „Annyi világ van, ahány lény a világon, s az állítólag egyetlen, egyetemes és örök világ, amelyről mindenki azt hiszi, hogy a többiekével közös, mindegyikőjük létezésében mindig új, egyszeri és soha meg nem ismétlődő élmény.” Magyarán: annyi „világ” van, ahány világlátás. Ez a felismerés az, ami visszavezet bennünket az Én proble-

matikájához, és vele nemcsak a „befejezetlen történelem”, hanem a „befejezetlen ember” gondolatához.

Legújabb könyvének, Hankiss Elemér azt a címet adta, hogy a *Befejezetlen ember*. Kétségkívül találó cím, még ha Hankiss Elemér nem is a „befejezetlenség” okairól ír, nem a „befejezetlen ember ontológiáját” írja meg, hanem a világról, az emberről, a szabadságról vallott gondolatait összegzi könyvében. Ami persze nem von le semmit munkája értékéből, viszont a friss olvasmányélmény keltette hiányérzet engem arra készítet, hogy dióhéjban – mintegy az Én határainak gondolkörét lezárva és lekerekítve –, kifejtsem idevonatkozó nézeteimet.

Ahogy nem beszélhetünk általában vett – a történelmi és társadalmi körülményektől elvonatkoztatott – emberről, ezt elmondhatjuk a csoportról is. A társadalmi valóságban csupán *meghatározott minőségű, meghatározott ismérvekkel rendelkező* és jól körvonalazható funkciókat teljesítő csoportok léteznek, általánosságban – ezek nélkül a konkrét sajátosságok nélkül – csoportról nem beszélhetünk. Értelemszerűen népekről, nemzetekről és a történelemről sem, csak konkrét emberek, csoportok, népek történetéről. Minden olyan eljárás, amelynek során a legkülönbözőbb minőségű és meghatározottságú csoportalakzatokat (embereket, nemzeteket) azonos nevezőre hozzuk azon a címen, hogy *elvben és általában* mindegyikük magán viseli az ember, a csoport vagy a nemzet *elnevezést*, megengedhetetlen hibákhoz, téves következtetésekhez, elméleti melléfogásokhoz vezethet.

Ilyen mellékfogás a történelmi „haladás” fogalma is, amivel – Spengler szerint – a „nyugati (észjárású) ember” a természetben felismert, vagy inkább csak felismerni vélt összefüggések érvényességét mintegy automatikusan átviszi, kiterjeszti magára az emberre és az emberi társadalmi összefüggésekre. Vagyis éppen a lényegét nem érti; azt, hogy az „állítólag egyetlen, egyetemes és örök világ, amelyről mindenki azt hiszi, hogy a többiekével közös, az nem létezik, pontosabban, úgy ahogy elgondolja, csak az ő tudatában létezik. Világértelmezési logikánk tehát, amelyet végtelennek gondolunk, mondja Spengler, nagyon is véges börtön, amibe bezártan éljük itt e földi életünket. Még akkor is, ha az egyszeri, egyedi, soha nem ismétlődő életünk felett (lehetséges) van egy „egyetlen egyetemes és örök világ”, ami a létezés maga, a végső valóság, amit Istennek nevez az emberi képzelet.

Az egyedi, empirikus életet, az Ént és az egyetemes öröklétet összekötő nevezett „mezőt” az emberi gondolkodás egyszerűen csak „sorsnak” nevezi. Aki erre az érzelmi-gondolati összeköttetésre nem képes, az sorstalanná válik. És a nyugati ember egészen egyszerűen azért vált sorstalanná, mert elfordul Istentől, mondja Spengler. Akinek a gondolatai nyomán Bogár László – a Charlie Hebdo párizsi satirikus hetilap esetére hivatkozva – helyénvalóan azt fejtegeti, hogy az önmagától megittasult nyugati („modern”) ember milyen alpári és brutális módon gúnyol ki mindenkit, aki más érület és világértelmezési logika szerint él. A „nyugati ember”, aki (egyetlen és egyetemes igazsága biztos tudatában) hatalmas pátosszal olyan mó-

don ünnepli „a szólás és a sajtó szabadságát”, hogy közben éppen a legbrutálisabb véleményterrort alkalmazza azokkal szemben, akik nem az ő „egyetlen, egyetemes és örök világát” és annak doktrínáit követik, vallják.

A Charlie Hebdo párizsi satirikus hetilap esete jó példája az Én határai önkényes kiterjesztéséből származó lehetséges tragédiáknak. Ennek alapján azonban elszámtalt lenne különböző kultúráknak az összecsapásáról beszélni. Nem kultúrák csapnak össze, hanem a különböző kultúrában szocializálódott, de felettébb öntelt, felfuvalkodott emberek azok, akik belegázolnak egymás lelkébe, sőt, kioltják egymás életét. Ahhoz, hogy – Huntington nyomán – különböző „civilizációk összeütközéséről” beszélhesünk, belül kell maradunk a szokásos történelmi értelmezési kereten. Azon a látómezőn, amely a konkrét ember helyett „kollektív lelkületben”, különböző csoportok: „a” nyelvek, „a” rasszok, „a” vallások, „a” nemzetek érdekütközésében gondolkodik.

Ezzel a konkrét emberektől és helyzetektől elvonatkoztatott történelmietlen felfogással szemben, mely „a” konfliktusokat is végzetszerűnek, az ellentéteket kártékony jelenségeknek tartja, valójában az összeütközéseket természetes, sőt törvényszerű eseményeknek kell tartanunk, melyek minden emberi közösségben előfordulnak. Azt is megkockáztathatnánk, hogy az érdekütközésből származó konfliktus a szocializáció egy formája; a fejlődéshez mindig kell diszharmónia, disszociáció, azaz bomlás és egyesülés. A különféle csoportok közötti kapcsolat létesítésé-

nek egyik módja épp a konfliktus, mint új szabályok, normák, intézmények alakulásának az ösztönzője.

A konfliktusok nyomán felszabadulnak az érzelmeik, felszínre kerülnek az eltérő vélemények, s így segítik az emberi kapcsolatok alakulását, az Én határainak a kijelölését, elfogadását. Hangsúlyozzuk, hogy a gyűlölködés, agresszív megnyilvánulás sokféle formája, mely valóban rombolja a kapcsolatokat, nem azonosítható a konfliktussal. Az érdekütközések, véleménykülönbségek, személyi és csoportérzékenységek olyan kísérői az emberi világnak, az egyének, csoportok, szervezetek, közösségek működésének, melyeket nem megszüntetni, hanem tudatosan kezelni kell. Ezek ugyanis a fejlődés előmozdítói is, hiszen általuk bukkanhatnak felszínre a rejtett problémák, válnak kezelhetővé a sérelmek, félelmek, veszélyek, veszteségek, a szereplők szempontjai, aggodalmai, reményei.

Valójában az emberek azért félnek a konfliktusoktól, mert kockázatot látnak abban, hogy nyíltan állást kell foglalniuk a szembenállások, ütközések kapcsán. Szembe kell nézniük a kapcsolati veszélyekkel, az ellenséges érzelmekkel, azzal, hogy felül kell bírálniuk önmagukat, esetleg alulmaradnak a harcban. Ugyanakkor a legfontosabb történelmi tapasztalatunk éppen az, hogy egy-egy konfliktus, ha végre feloldódik, a szembenállók közti kapcsolat elmélyülését vonja magával.

Ámde igazat kell adnunk Bogár Lászlónak, hogy éppen a „sorstalanná” vált nyugati ember konfliktusa és tragédiája jelzi, hogy a valóság értelmezésének más szintje is lehetséges, amely a társadalmi gyökértelenségben, s ennek

folyományaként az Én határainak önkényes kiterjesztésében, az egyén felfuvalkodottságában ölt testet. A dolgok természetéből adódik, hogy az Én határainak kiszélesítése konfliktusokat gerjeszt. Önmagában véve azonban a konfliktusok gerjesztése nem feltétlenül káros sem a személyiségre, sem a társadalomra nézve, hiszen az a körülmény, hogy a történelem nem tekinthető befejezettnek, azt jelenti, hogy a fejlődést immár gátló, megmerevedett állapotokat fel kell bolygatni valakinek, hogy a továbblépést, a változást elindítsa. Ilyen értelemben az Én határainak kiszélesítése (új tartalmak interiorizálása) szükséges ahhoz, hogy a társas viszonyok ne stagnáljanak, újabb cselekvési energiákat szabadítsanak fel, serkentsék a próbálkozásokat, az új minták, cselekvési lehetőségek kimunkálását és kipróbálását. Máig befejezetlenek azok a csoportfolyamatok, azok a személyek közötti kapcsolatok, amelyek sokszínű szerveződése vezetett el az emberi életutak és személyiségek sokféleségéig. Ennek a sokféleségnek a kialakulásában azonban kitüntetett szerephez jutnak a szociálpszichológiai tényezők, amelyek magát az együttélés jelentik. Azok a *pszichikus és szociálpszichológiai jelenségek*, amelyek a csoportos együttélés során kialakítják Éntudatunkat és azok a szabályozásmódok, amelyek kultúrákban, civilizációkban, rendszerekben öltenek formát.

A jövő mindkét vonatkozásban – a személyiség és a társadalom formálódása terén – nyitott. Előre nem tudhatjuk, hogy a jövőben milyen típusú és természetű társadalmi alakzatok jönnek majd létre. Következésképpen nem tudjuk, hogy ezeknek a társadalmi alakzatoknak majd mi-

Ilyen személyiségek felelnek meg. Nem tudjuk, hogy a társadalmi alakzatok és személyiségek a makrokozmoszt és mikrokozmoszt illetően milyen életformát, állapotokat, képeznek le. Ilyen értelemben sem a történelem végéről, sem az ember „befejezettségéről”, végső formájáról nem beszélhetünk.

A jövőt illetően tehát találgatásokra vagyunk ítélve. Ahogyan Hankiss Elemér mondja: „előttünk van az élet ezernyi lehetősége”. Nem csak felesleges, de lehetetlen is foglalkoznunk azzal, ami a jövő emberére tartozik. Nekünk elég annyit belátnunk, hogy emberi sokféleségünk-ből – a különböző társadalmi alakzatokból, csoportosulásokból, személyi kapcsolatokból adódó konfliktusok ne akadályozzák az ember hatékonyságát, hanem ellenkezőleg, serkentsék a produktivitást, növeljék az emberek elégedettségét, javítsák az életminőségét. Óvakodjunk attól, hogy önelégültségünkben – az Én felfuvalkodása következtében – közmegegyezés helyett valamiféle zsinórmértéket állítsunk mások elé. Ez jellemzően olyankor alakul ki, amikor a felek közt nagy a hatalmi különbség, az egyik esélytelen a másikkal szemben, amikor nincs mód arra, hogy kölcsönösen kidolgozzák az ellentétek feloldásának szabályait.

Jelenleg ilyen korban élünk. Ezért hiábavaló minden önteltség, hiábavaló az Én irracionális méretekre való duzzasztása, közmegegyezés nélkül, az általános bizalomhiány közepette féltő, sőt biztosra vehető, hogy a „másik” nem fogja betartani a szabályokat.

ZÁRSZÓ HELYETT

Talán sikerült valamelyest érzékeltetnünk, hogy az Én mibenlétének kérdése az identitás, a társadalmi azonosság-tudat megjelenésével és felértékelődésével került a gondolkodás előterébe, mint az egyén és a társadalom közötti sajátos viszony pszichikus *közvetítésére* vonatkozó tények, ismeretek, elképzelések gondolati egyeztetése, összegezése. Erre a gondolati egyeztetésre, összegezésre azonban anélkül került sor, hogy a pszichológia (szociálpszichológia, a szociológia vagy a filozófia) az Énnel kapcsolatban ennek a viszonynak (ti. a személyiség és a társadalom viszonyának) a konkrét természetét (gazdasági, kulturális, nyelvi, politikai meghatározottságait) kellőképpen értelmezte, vagy kimerítette volna.⁹⁹

Az elmúlt évtizedekben történtek ugyan erre vonatkozó kísérletek, elsősorban a szociálpszichológiában, ezek az értelmezések azonban többnyire abba a hibába estek, amittől már Marx óva intett, hogy ti. óvakodnunk kell attól, hogy az egyén személyiségét és a társadalmat mint merő elvontságokat rögzítsük egymással szemben. Ennek ellenére az Én-kutatásban mint merő elvontság kerültek egymással szembe. Ebből adódóan szinte lehetetlen megválaszolnunk azt a kérdést, hogy az elvont ember – a társadal-

⁹⁹ Pataki Ferenc: Identitás-személyiség-társadalom. In: Lengyel Zsuzsanna: Szociálpszichológia. Osiris Kiadó, 2002.

mi viszonyok összességében leképeződő szellemi (anyagi és kulturális) örökség – milyen közvetítések révén „valósul meg”, öröklődik át, nyer különböző formát. Megválaszolatlan, hogy az ember a különböző társas csoportosulások, *társadalmi alakzatok* létrehozásával hogyan és miként tesz szert személyiségre? Ezekkel a társas csoportosulásokkal, társadalmi alakzatokkal azonosulva hogyan és miként tesz szert Énre? Hogy az ember Énjében, mint pszichológiai önreflexióban hogyan és miként képeződik le a társadalom mint makro- és környezet? És fordítva, a társadalmi praxisban hogyan és miként csapódik le a személyiség társadalmilag lényegi mozzanata? Arról beszélünk, hogy az emberek és csoportjaik (közösségeik) cselekvéseiből hogyan áll elő a társadalmi újratermelés folyamata? Az az újratermelési folyamat, amely egyfelől biztosítja a társadalmi lét folytonosságát, a társadalom részrendszereinek (szerkezeti elemeinek, regionális, etnikai-nemzeti, szakmai, politikai-ideológiai, nemzedéki és egyéb csoportjainak) folyamatos újratermelését, másfelől a személyes életutak, Én-tudatok, sorsok, akaratok sokféleségét?”¹⁰⁰

Az Én kategóriája ugyanis pontosan abban a metszéspontban helyezkedik el, ahol az egyén társadalmi reprodukciója (szocializációja) és az említett társadalmi részrendszerek reprodukciója találkozik és egybefonódik, ahol a társadalmi viszonyok (szerepek, normák, elvárások *interiorizálása* révén) belsővé válnak, s ennek folytán előáll a társadalmi totalitás szakadatlan újratermelése. Utaltunk rá,

¹⁰⁰ ld. m. uo.

hogy a törzsi társadalmakban nincs Én-probléma, ezen a szinten a kollektív lét az egyén számára – életének különböző szakaszaiban – kész, merev, alternatívákat és személyes döntést nem ismerő, vagyis nem választható szerepeket, „identitásokat” rendel. Ennélfogva az, hogy „ki kicsoda” egy pillanatig sem kérdéses sem az egyén, sem a körülötte élők (a kollektíva) számára.

Az egyén önmeghatározási nehézsége az „Én határainak” kérdése – értelemszerűen – ott és akkor merül föl, ahol és amikor az identitás kategóriája problematikussá válik. Ahol és amikor a társadalom tagoltsága (átláthatatlansága) és az egyén individualizációja (részben az egyének számszerűsége, részben az identitáskezelet (azonosság-vállalások) sokasága miatt a szerepek elkuszálódhatnak, s fokozatosan elválhatnak „természetes” alapjuktól. Másként fogalmazva: a társadalmi kötöttségek fellazulásával az egyén egyre tágabb és szabadabb mozgásteret kap a választások, döntések, tudatos identitásképzési műveletek kivitelezésére. Ugyanakkor megnő a valóság sokféle megélésének, értelmezésének, a másik ember és önmagunk megfogalmazásának (artikulálásának) és kezelésének, értékelésének, besorolásának a lehetősége.

Az önértelmezésként értelmezett Én önmagában véve nem ad közelebbről meghatározott vezérfonalat ahhoz, hogy az ember megértse, hogy az Énnek nevezett jelenség nem eleve meglevő adottságunk, hanem az ontogenezisben létrejövő *pszichikus alakzat*: társadalmi és társas termék. Ez a meglátás meglehetősen új, ahogyan az Én fo-

galma is az, nem véletlenül áll még mindig a filozófiai és tudományos viták homlokterében.

Az önészlelés és önmeghatározás (az Én-tudat) még inkább problematikussá válik, ha a társadalmi változások üteme gyors. Ha olyan gyors, hogy az egymást követő nemzedékek nem tudják az általuk is öröklött szerephelyzeteket, identitásmintákat, értékeket, normákat stb. változatlan alakban az utódokra átszarmaztatni. Nem tudják, mert vagy megszűnnek, felbomlanak, kihullnak a szerepeket, identitáskereteket, értékeket, normákat éltető, fenntartó társas alakzatok és közösségi kapcsolatok, vagy már magában a társadalmi reprodukcióban (családfelbomlás, demográfiai problémák) is zavar támad, s a népesség fogyását (a „munkaerő-hiányt”) idegen kulturális közegből érkező bevándorlókkal („vendégmunkásokkal”) kell ellensúlyozni. Ezzel az egyének és csoportok között, esetleg csoportokon belül – látszólag – összeegyeztethetetlen célok, törekvések vagy érzelmek jelentkeznek, ennek a fejleménynek a tükrében érthető, hogy az Én miért futott be oly gyors és látványos „karriert”.

Ahogy az önazonosságról (identitásdilemmáról, identitásvesztésről, identitáskeresésről) beszélni ma egyetemes kortünet, hasonló a helyzet az Énnel (az Én határai-val) kapcsolatban is. Gondoljunk csak a történelem gyökeres fordulataira, a forradalmakra, a radikális társadalmi-gazdasági változásokra, a felgyorsuló mobilitási, migrációs és városiasodási folyamatokra, a hagyományos életforma gyökeres megváltozására. Mindennek betetőzéseként a globalizációval, a tömegtársadalom kialakulásával a társa-

dalmi gyökértelessé válás következményei ma ott lappanganak milliók önértékelésében, életszervezési nehézségeiben, Én-tudatában.

Ezzel a vázlatos fejtegetéssel az volt a célom, hogy az Én határaival kapcsolatosan felhívjam a figyelmet a személyiség és a társadalom viszonyának kérdésére, jelesül az egyedi ember és a közösségi formációk kapcsolatának rendezetlenségére. Arra a jelenségre, hogy az individualizmus térhódítása és a közösségi keretek lebomlása ellentétes irányban mozognak, vele az Én határai is egyre inkább elmosódnak, képzeletbelivé válnak. Ez a pszichológiai élmény így vagy úgy, ott lappang korunk emberének mindennapi tapasztalásában. Az egyéni ambíciók, az Én határainak kiszélesítésére irányuló törekvés és közösségi kötöttségek, gátlások szétválása és ellentétes irányú működése súlyosan ambivalens pszichikus állapotokat hozhat létre, amelyek – feloldás híján – úgy egyéni, mint társadalmi szinten patológikus vagy önpusztító fejlemények kiindulópontjai lehetnek.

Tartalom

BEVEZETÉS.....	5
AZ ÉN FOGALOM KARRIERJE	19
AZ ÉN ÉS A NEM ÉN.....	32
AZ ÉN KIALAKULÁSA	43
A SZÜKSÉGLETEK HIERARCHIÁJA.....	54
HAMIS SZÜKSÉGLETEK.....	69
A TEREMTÉS KORONÁJA?	81
PÉNZ, POLITIKA, HATALOM.....	93
SZÉP ÚJ VILÁG.....	106
A KETTÉVÁLT ÉN.....	117
A NYELV HATÁRAI ÉS AZ ÉN HATÁRAI	127
AZ ÉN MANIPULÁLÁSA	137
AZ ÉN ÉS A TÁRGYI VILÁG	146
A GÉNEK ÉS AZ ÉN	156
AZ AGYUNK ÉS AZ ÉN	167
A BEFEJEZETLEN EMBER.....	176
ZÁRSZÓ HELYETT.....	193

BEVEZETÉS	5
A ÉN FOGALOM KARRIERJE	19
AZ ÉN ÉS A NEM ÉN	32
AZ ÉN KIALAKULÁSA	43
A SZÜKSÉGLETEK HIERARCHIÁJA	54
HAMIS SZÜKSÉGLETEK	69
A TEREMTÉS KORONÁJA?	81
PÉNZ, POLITIKA, HATALOM	93
SZÉP ÚJ VILÁG	106
A KETTÉVÁLT ÉN	117
A NYELV HATÁRAI ÉS	127
AZ ÉN HATÁRAI	127
AZ ÉN MANIPULÁLÁSA	137
AZ ÉN ÉS A TÁRGYI VILÁG	146
A GÉNEK ÉS ÉN	156
AZ AGYUNK ÉS AZ ÉN	167
A BEFEJEZETLEN EMBER	176
ZÁRSZÓ HELYETT	193